

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман ІВАНІЧУК

Мальви орда

 FOLIO

Історія України в романах

Роман Іваничук

Мальви. Орда (збірник)

«Фолио»

2008

Іваничук Р. І.

Мальви. Орда (збірник) / Р. І. Іваничук — «Фолио»,
2008 — (Історія України в романах)

ISBN 978-966-03-4118-0

Перший історичний роман «Мальви» (1968) приніс письменнику величезний успіх у читачів і шалену партійну критику. Він зображує події мало або й зовсім не висвітлені в українській літературі. Автор розповідає про історію життя української полонянки Марії та її дітей, котрі, як і мати, потрапляють у турецьку й татарську неволю. Повстання Богдана Хмельницького розбудило до життя затурканих басурманством юнаків і дівчинку, яких автор символічно називає мальвами. У романі «Орда» (1992) відтворені події мазепинської доби в історії України — зруйнування гетьманської столиці Батурина.

ISBN 978-966-03-4118-0

© Іваничук Р. І., 2008

© Фолио, 2008

Содержание

Мальви	5
Розділ перший	5
Розділ другий	9
Розділ третій	18
Розділ четвертий	24
Розділ п'ятий	31
Розділ шостий	38
Розділ сьомий	46
Розділ восьмий	57
Розділ дев'ятий	64
Розділ десятий	71
Конец ознакомительного фрагмента.	76

Роман Іваничук

Мальви. Орда (збірник)

Мальви

Розділ перший

«Хіба ви не ходили по землі і не бачили, який був їх кінець? Були вони могутньою силою, але Аллаха ніщо не може ослабити ні на небі, ні на землі».

Коран, 35 сура, пророка

Навесні тисяча вісімнадцятого року гіджри¹ разом з багатьма галерами, каторгами і паштардами причалила до Кафської пристані невелика турецька фреката². З неї зійшов на берег сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому арабському бурнусі, його обличчя заховалося в густій довгій бороді – годі було б угадати вік старця, та був він древній як світ і в глибоких брунатних очах таїлася мудрість багатьох поколінь.

Старець вклякнув на землі, схилювався і прошепотів:

– Вітай, благодатний краю, після довгої розлуки. Тобі вклоняється анатолієць, меддах³ Омар, якого ти шістнадцять років тому вигнав із Кафи мечем Шагін-Гірея⁴. Тоді я, не ображений, а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балкан, від Дунаю до Нілу, щоб самому переконатися, чи справді народи ненавидять нас, турків. А коли так, то за що? Думав я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся зі шляхетним прозрінням осліплених богатирів; думав я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високу шляхетність, пошану до розуму, ненависть до кайданів. І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі? Чи ж це йому потрібне? Адже анатолійський райя не став багатим від того, що завойовує чужі краї... Я повернувся до тебе, Кримський краю. Не мститися – твій гнів був жорстокий, але справедливий, – я хочу поглянути, чи міцно скував тебе Осман кайданами, чи, може, ти ще дихаєш своєю буйною непокорю; далі ти топчеш чужі землі, за прикладом свого сусіда й повелителя, чи, може, осінило тебе світло визвольного духу і дикі пристрасті твої змінились пошуками правди?

Підвівся. З галер виходили, кваплячись на ясир-базар, турецькі купці, йшли маршовою колоною яничари – султанська охорона для кафського паші, поспішали мубашири⁵ відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха – йшла османська ненависть на кримську землю.

Меддах Омар проводжав їх поглядом.

«О люде османський... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними ризикати по не своїх полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти втамуєш свою захланну спрагу? У тебе є сьогодні влада, і ти сваво-

---

¹ Магометанське літочислення, що починається з 622 року – дати переселення Магомета з Мекки до Медини. За нашим літочисленням – 1640 рік.

² *Фреката* – веслове турецьке судно.

³ *Меддах* – турецький співець, оповідач.

⁴ *Шагін-Гірей* – татарський полководець із роду Гіреїв, що 1624 року вигнав турецьких васалів із Кафи.

⁵ *Мубашири* – рахівники, що відраховували данину для султана.

лиш. Хто ж захистить тебе від божої помсти, коли вона гряне? А прийде. Замикається вже круг віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом.

О, страшне в тебе покликання! Тебе одурили марнославні і властолюбні вожді твої, і ти, облудно взявши божу науку за зброю, залив сльозами, кров'ю і ненавистю до себе півсвіту. А що маєш за це? Сидиш, як божевільний скупар серед скарбів, загарбаних у чужих коморах, хліб, відібраний з голодних ротів, не йде тобі до горла, сидиш у лахмітті й нужді, не знаючи, що подіяти з награваним добром. Зубожив народи, а збагатитися не можеш і родиш тільки люту ненависть до себе.

А міг би ти жити, народжувати мудреців, поетів, астрологів... Та нуртує уже праведний гнів ворогів твоїх. І крикнули вони: «Брехливий хадіс⁶ пророка Магомета про те, що не існує народностей під берлом ісламу. Ми є!» Заспівав повстанчу пісню болгарський гайдук, грецькі даскали⁷ понесли книги своїм людям, підвели голови волохи, чорногорці, албанці. Хто врятує тебе? Твої розумні діти кизилбаші⁸ підносять меч на призвідців твого горя і будучої загибелі твоєї, а ти, засліплений і нерозумний, убиваєш їх – своїх спасителів.

Чому не бачиш, не розумієш цього, обманутий османський люде? Ти ж не народився грабіжником, не прийшов на світ злодієм, якого карати треба. Тебе таким зробили.

Хіба не міг би ти жити із сусідами у згоді й купатися у своїх власних почестях і багатстві? Чому не подаси руку гайдукові, ускокові⁹, клефтові¹⁰, поки не пізно, поки страшна кровопролитна злоба не схрестить ваші мечі тобі на загладу? Де той пророк, який зумів би крикнути так, щоб ти, оглухий, почув: «Спам'ятайся, не вбивай сам себе! О народе мій...»

Зникли за воротами Кафи купці, яничари, мубашири, подався меддах Омар, високий і величний, до Карантинної Слободи, де зупинялися паломники, що поверталися з Мекки.

Сонце пекло не по-весняному. Поблякли тополі біля північної кафської стіни, вмирало на пустирях зблякле будяччя, крушилися під ногами курай і сухі віники тамариску, репалася глевка земля, і ледь сльозилися фонтани.

Лише при вході до північних воріт зеленів розкішний самотній платан, пишався буйною кроною над зубчастим муром і манив у свою тінь змучену спекою людину.

Цей буйний платан привертав увагу місцевих жителів, паломників, невільників, що тяглися журавлиними ключами з ринку на галери турецьких дервішів ордену Хаджі Бекташа¹¹, що заснували на околиці міста такіє.¹²

Певно, не один з перехожих задумувався, ховаючись у тіні дерева, про вічність життя; не одного бадьорила безсмертна живучість південного богатира, і чабан, можливо, складав пісню про мужнє дерево, що витримує суховії, спрагу і безжалісне палюче сонце.

Зупинився біля нього меддах Омар, довго придивлявся до зухвалого дерева і гірко посміхнувся в задумі. Бо мало хто знав, що цей богатир мертвий, що серцевина висохла і корені давно перестали тягнути глибинну вологу. Хто ж міг знати, що плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилами по стовбуру до самого верхів'я, день у день висмоктував соки, поки вп'явся мацальцями в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє,

⁶ Священний вислів пророка Магомета.

⁷ Грецькі даскали – грецькі вчителі.

⁸ Кизилбаші – турецькі повстанці проти султанів.

⁹ Ускок – сербський повстанець.

¹⁰ Клефт – грецький повстанець.

¹¹ Хаджі Бекташа – монах, який заснував у XIV ст. орден дервішів-бекташів.

¹² Такіє – дервішський монастир.

поки струхлявіє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею...

...Надто скоро почалося цього року літо в Криму. Шовковиця обсіпалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики величиною з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо ні одної хмаринки. Достиг ячмінь, ледве покривши собою сіру кам'янисту груду, і розвіялося половою виколошене просо.

А в червні налетіла до Кафських степів сарана. Вийшли селяни з кетменями копати рови, вийшла процесія сіро-сукманних дервішів, несучи в калачикових баклагах священну мекканську воду, і стояли всі, безпорадні, дивлячись, як довкола помирає життя.

Серед натовпу жінок, що в розпачі вже не дбали про те, щоб закривати визолені тривогою обличчя, стояв сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому бурнусі. Тяжка скорбота тінилася в його очах.

– Кара Аллаха за гріхи наші... Отак чорніє і стогне земля, коли йдуть правовірні війська у чужі краї, – мовив сам до себе, і повернули до нього голови люди, а дервіші, що стояли осторонь, підступили ближче. – Такий же шум тоді летить над землею, і так само лунає плач жінок та дітей.

Різно підвів голову один із дервішів, затіліпалася срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, зарослий і босий, смиренні очі зайшли гнівом.

– Чи не покинуло волосся розуму твою голову, старче, що накликаєш нам кару християнського Бога за джихад¹³? І хто ти такий? Ти, видно, мусульманин, тож як ти міг забути слова пророка: «Піде до раю той, хто загине на полі бою з гяурами?»

– Але сказано теж у сьомій сурі Корану, отче, – відповів спокійно меддах Омар, – у сурі пророчій: «Скільки сіл ми марно погубили!»

– Якщо ти знаєш Коран, хай осинить нас світло єдино правдивого вчення, – посмиреннішали очі дервіша, – то згадай слова пророка: «Ми покажемо наші знамення у всіх країнах, поки вони не зрозуміють, що це правда».

– Але друга сура, благочестивий, сура меддинська, гласить: «Горе тим, що пишуть писання своїми руками, а потім кажуть: це від Аллаха». Бо знамення, про які ти говориш, несуть наші воїни і до Азова, і до Багдада. І там, і там чорніє земля від наших ратників, як Кафський степ від сарани. Скажи мені, яка ж війна священна? Проти християн чи проти єдиновірних мусульман?

Затремтів посох у руці дервіша, а жінки з тривогою й надією дивилися в розумні очі аксакала¹⁴ – що скаже він ще, може, це прийшов до них віщун горя або радості?

Глянув Омар на зажурених матерів, сестер і дочок воїнів, що віддали або віддають життя за Високий Поріг¹⁵ над Євфратом і Доном, – жаль закріпився на губах, мовчав старий; повів очима на проповідників священних воєн – зло струснуло ним, і розповів він дервішам сон пророчий.

– Приснився дивний сон султанові Амурату під стінами Багдада. До лозини нібито підійшов ніж, щоб зрізати її. А лозина відіслала його до іншої. І ще побачив падишах уві сні шулік, що їли падаль, виригали і знову їли, і гинули, обжершись нечистю. Покликав Амурат мудреця і спитав його, що означає цей сон.

– Це віщування на нинішній день, – відповів мудрець. – Лозина, що відсилає ніж до своєї подруги, – це ми самі, що не щадимо брата задля своєї користі. А шуліки – то знову ж таки ми, що пожираємо чуже добро, відригуємося людським стражданням і робимо й робитимемо те саме, поки здохнемо від своєї ненаситності.

¹³ *Джихад* – священна війна проти християн.

¹⁴ *Аксакал* – сивоборода, шанована людина.

¹⁵ *Висока Порта, Високий Поріг* – султанський уряд Туреччини.

Закричав дервіш:

– Ти шиїт¹⁶, перс шолудивий! І мудрець той теж був перс-шиїт, хай почорніє його голова, яку, напевно, стяв великий падишах!

Завершала дервіші:

– Хто ти такий? До каїрського паші відвести його!

Навіть не здригнувся аксакал.

– Я Омар-челебі, анатолієць. І цю відповідь султанові дав я.

Затих крик, і шепіт пішов по юрбі, ім'я Омара зашелестіло на губах вражених монахів. О, його – цього мандрівника, меддаха і хафіза¹⁷, на якого ще не звелася рука жодного можливо-владця, знали в Стамбулі і Брусі, в Бахчисараї і Кафі.

– Моліться, люди, – мовив меддах. – Привид голоду блукає над степом. Благайте Бога, щоб не справдилися слова пророка про сім худих корів, що пожирають сім ситих, про сім сухих колосків, що пожирають сім налитих. Просіть милості в неба...

Він звів руки, прошепотів молитву і подався в безвість розпаленого степу.

---

¹⁶ *Шиїт* – мусульманська секта, визнана в Ірані й Іраку. В Туреччині – сунніти.

¹⁷ *Хафіз* – вчений богослов, що знає Коран напам'ять.

Розділ другий

*Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми маленькій діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих, середульших, у полон забрала.*
Українська народна пісня

Цього пекельно-пекучого літа господар-татарин відпустив Марію на волю. Два роки тому він купив її з хворою семилітньою дитиною на ясир-базарі і привів їх до своєї тісної й темної ліп'янки.

Посередині татарської хати стояв килимний верстат, а за ним, на міндері¹⁸, стогнала недужа жінка. Вона не підвелася, тільки скрушно глянула на невір'яницю, потім її скляні очі надовго вп'ялися в татарина і враз погасли, збайдужіли.

– Якши гяурка, – сказала. – Твоя буде.

Зніяковілий господар розвів руками, показав на верстат із нап'ятою на кросна основою, і зрозуміла Марія, що вбогий її власник, і купив він собі рабину, певне, лише для того, аби прожити за килими якийсь там день.

Навчилася ткати швидко. Крізь натягнуті нитки дивилася, як росте її донечка, тягнеться руками до кольорової волічки, вплітає їх поміж основу, стає помічницею. Прислухалася, як дитина береться розмовляти по-татарськи, і сама розмовляла з нею чужинецькою мовою, щоб не дивилися на них скоса господарі та й щоб легше було дитині на вулицю вийти. Ткала з ранку до вечора і пісню наспівувала, та все оту:

Ой що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає,
Ой що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає... —

і дивно було чути, що доня підспівує за матір'ю часто чужими словами.

Татарин продавав килими, що їх наткала Марія, і годував за них хвору дружину, не зобиджаючи й рабинь.

За рік господиня померла від сухот. Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і уві снах, та відганяла від себе слабкості, спокуси й вагання – десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися в Україну.

А татарин таки сказав небавом:

– Будь моєю дружиною, Маріям.

Заплакала. Просила пожаліти її – не може віри своєї зрадити, чоловіка свого, знакоми-того полковника Самійла, забути не може...

Не наполягав татарин. Коли минув рамазан і мусульмани різали баранів на байрам, привів на святковий обід жінку у білому фередже¹⁹ – злооку туркеню. Здогадалася Марія, що це нова її господиня, і зааніміла від страху: продасть її тепер господар. І тоді каяття, ганебне й боягузливе, скрутило душу: чом не стала жінкою татарині, тепер же їх розлучать із дочкою!

---

¹⁸ Міндер – підвищення вздовж стіни для снування.

¹⁹ Фередже – жіноче покривало поверх плаття в туркень.

Нова хазяйка відразу дала зрозуміти, який порядок буде в хаті. Витягла з казана баранячу кістку і пошпурила нею в кут – жеріть; кривився на те господар, та мовчав, а згодом сказав до Марії:

– Не буду тебе продавати, хай лютує. Ти добра, Маріям.

Ще вчора господиня штурхала її в спину і погрожувала продати дочку, бо що з неї за користь, ще вчора падала Марія на коліна, обіцяючи ночами сидіти за верстатом, аби тільки не розлучали їх... А нині вранці, коли туркенья подалася на базар, татарин увійшов до хати, жалісливо глянув на Маріїну дочку – не мав своїх дітей – і сказав ледве чути:

– Ідїть собі. Ви вільні...

Це слово «вільні» було несподіваним для Марії, приголомшило воно її зовсім. Вклонилася господареві до ніг, подякувала, похапцем зібрала свої мізерні пожитки, схопила дівчинку на руки і вибігла. Чвалувала крутими вуличками, завмираючи від страху, що повернеться з міста туркенья і дожене її, бігла, ховаючись за кам'яними стінами, що заступали вікна будинків, квапилася до північних кафських воріт, щоб вийти з тісного міста на волю. Здавалось їй, що мине одна лише хвилина, і зачиняться ворота. Ось вийшов із-під зеленого платана вартовий, крикнула йому:

– Я відпущена!

Високий яничар у шапці з довгим шликом, що спадав по спині аж до пояса, ліниво діткнувся рукою до ятагана і знову ступив у тінь: їди, мовляв, небого, хто тебе тримає. Зелений колір яничарського кафтана злився з плюшевим листям, вартовий спокійно закурив люльку. Від такої байдужості – адже тільки одне слово «яничар» наводило жах на невольників – змоторошилося серце в Марії: невже це не останній мур, що огорожує Кафу? Вийшла на хребет Тепе-оба²⁰, що довгим насипом відділив рештки гір від рівнин, – ні, далі – простір і жодної людини в степу. Передихнула, промовила вголос:

– Я вільна. І Мальва моя теж. О Господи...

І тут запримітила, що її більше не дивує чудне ім'я доньки. Так назвала свою дівчинку давно, ще на початку неволі. Дитя було хворе і жовкле, здавалось, не витримає тяжкої дороги з Карасубазару до Кафи. Несла дитину на руках і підставляла спину під нагайки, затуляючи свою крихітку. А під ногами то тут, то там подибувалися вигнані, певне вітрами, на чужину мальви – ті самі, що пишалися разом із соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишалися. А тут ховалися в колючий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що дочка теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою.

Помітила тепер, що не дивує її більше довгополий бешмет, ні турецька шаль, якою уже звикла закривати обличчя, і навіть те, що Мальва запитує в неї про се і про те по-татарськи.

Місто було позаду. Зубчасті стіни оперезали його навколо, масивні башти підвелися і давили, стискали громаддя будинків, мечеті, вірменські церкви і караїмські кенаси. Місто ревіло й гуло, стогнало. Внизу кишіла смердюча яма невольничого базару, кричали, захвалюючи живий товар, татари і греки: на галери, що стояли в порту, відправляли партії відібраних, приганяли нові; торохтіли мажари по кам'яних вибоїнах, захилювалися осли, викрикували азан²¹ муедзини, закликаючи правовірних до обіднього намазу.²²

І ще одне зауважила Марія: усе це для неї давно звичне, наче й не було ніколи іншого життя. А та хвилева радість волі раптом почала пригасати, й у свідомість повільно заповзало тупе почуття безвихіддя... Сірий хребет Тепе-оба і дуга високого міського муру тісно обсту-

²⁰ Тепе-оба – у перекладі з татарської – вершина-гора.

²¹ Азан – заклик до молитви.

²² Намаз – молитва.

пили її, ніби обсотали вужівками цупкого кримського плюща, і нікуди звідси не дінешся, і будеш у цьому світі вічно...

А що було?

Йшли хозари, половці, печеніги, хто не йшов? Падали трави і люди, у вимішаній копи-
тами землі конав розтоптаний дюшан. Журилася Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а татари
на чотири, і плакало небо над молочним степом і над людьми, що нижче трав падали, пла-
кало. Чорним, Кучманським, Покутським і Муравським шляхами пролетіла з гиком татарва –
хто тепер її зупинить? Закатували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили
Остряницю таки свої на висланні в Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема обсадив дороги
живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час байдужості і зради. Сховалися
за облогами низькі хати, стікалися до Криму ясирні валки, по-яничарилися юнаки і народили
потурнаків степові дівчата.

Ой що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає... —

замугикала Марія. Співуча Мальва підтягнула за матір'ю, та враз обірвала пісню, запи-
тала:

– Що це за пісня, мамо?

Гірко вразила Марію чиста татарська вимова дочки, їй хотілося сказати, що вони вже на
волі і ніхто тепер не має права заборонити їм розмовляти по-своєму. Та рудий хребет Тепе-оба
ніби впав раптом Марії на спину і придавив до колючої землі, придавив тугу, щоб не рухалася
і бачила перед собою тільки невідомий ринок і галери, а ще північні кафські ворота, біля
яких стоять два вартові: яничар і мертвий платан, обвитий плющем.

Це те, що є... Але що ж було?

Був козак Самійло. Ховала губи від поцілунку, хоч знала, що поцілує, втікала від Самійла
через кладку, хоч знала, що не втече, боролася з козаком у п'яному полині, хоч знала, що не
оборониться, і народила йому двох соколят-синів...

Ой сини, синочки!.. Чиї руки розчісують вам кучері, яка мати вас у постелі укриває?
Де ви тепер, козацькі діти? Чи ходите ще по білому світі, чи очі ваші виклювали яструби в
ногайському степу, а голівоньку дощі миють, густі терни розчісують, буйні вітри висушують?

Несхожі були, наче й не близнята. Один – у Самійла: чорнокудрий та темноокий, другий
білявенький був, мов соняшник, і очі мав блакитні, як тепер Мальва, та вже й пригадати не
може його обличчя – пропав білявенький ще до року. Поклала його в сповиточку в саду під
яблунею, сама в городі поралася і – не застала. Повз село проходили тоді цигани табором.
Погналися люди за ними, перетрусили шатра, та не знайшли. А батько, як завжди, в поході...

Потім пішов сотник Самійло з гетьманом Трясилом на Крим, і тоді другий – уже чотир-
надцять років мав – пропав у степу. Цього татари в ясир забрали. Велику ціну взяли в батька
за зруйнований Перекоп. Якось переболіли, а там донечка знайшлася, Соломією назвали.

Та нею вже не зміг тішитися Самійло – козацький полковник. Подався Тарас Трясило
на Дон, четвертували Сулиму у Варшаві, стратили ляхи Павлюка, розбили Остряницю, Гуню.
А зимою 1638 року зібрали переможці козацьку старшину над Масловим Ставом біля Канева
і наказали кинути під ноги свою славу – бунчуки і прапори. «Всі давні права і старшинства
та інші привілеї козацькі через бунти втрачені нині, – падали клинками на оголені козацькі
голови слова польного гетьмана Потоцького, – і на вічні часи відбираються, бо Річ Посполита
бажає мати козацтво в хлопів повернене».

Переможець дає закони!

Повернувся полковник Самійло з Маслового Ставу сплюгавлений, знівечений, без бун-
чука.

– Сором нам далі жити на цій землі, – сказав, запряг воли і подався за Остриницею в чужу сторону – Слободу.

Рипіли вози, висла над Україною прощальна пісня, падала в холодні тумани, тяглися валкою сімсот сімей козацьких ізгоїв до Білгорода присягати на вірність сусідові, щоб дав притулок у своїх хоромах.

Замкнувся в собі, отупів Самійло. Сидів день у день у пасіці, і не знала Марія, що думає колишній полковник, а чи й думає? Він так і не рушився, тільки зсунувся з колоди на землю і сидів з розчерепленою татарським ятаганом головою, і не ридала тоді Марія, не могла. Горіла тільки що покладена хата, а її з Соломією повели на сириці до Перекопу.

Чи то щастя – по дорозі захворіла дівчинка пропасницею, і їх тому не розлучили, а на ринку в Кафі продали за безцінь безалтинному татарині.

...Воля. Минали хвилини, і слово це щораз тануло, меншало, втрачало оту несподівану велич і, врешті, лякало невідомістю: а що далі? Куди подітися? Там, у господаря, вони таки мали шматок хліба, а зараз хто прогодує бездомну гяурку? Страшне слово – гяур, яке позбавляє праці, довір'я, будь-якого права, яке щодня проклинали хатиби²³ в мечетях!

Та ні, є ж надія. Марія добре пам'ятає дорогу до Перекопу. Адже вона вільна і може повернутися в Україну, їжу якось роздобуде в дорозі. Випросить у чабанів, украде... Бог допоможе.

Взяла Мальву за руку і звела на стежку, що виводила поза мури в степ. Побачила, як із воріт виходила людина у сірій рясі, боса, в плоскодонній войлочній шапці на патлатій голові. Чоловік ішов їм наперестріч.

– Зупинися, жінко, – сказав тихо і владно.

Марія сахнулася. Вона здогадалася, хто ця людина з чотками в руках і срібною сергою у вусі. Злякалася не дервіша, а тієї думки, що колись у надто скрутні хвилини вповзала в мозок і не давала спати по ночах, настирливо спонукуючи скоритися. Ступила вбік, затуляючи подолом Мальву, але дервіш замахав руками, заволав:

– Я-агу!

Це незрозуміле слово було схоже на зловісне заклинання, і Марія зупинилась.

– Бачать очі мої твоє горе, жінко, і я молюся, щоб Аллах – хай благословенне буде його ім'я – послав тобі добру долю, – сказав дервіш.

– Мені твій Аллах не пошле доброї долі, – відповіла тихо Марія.

– Якщо Бог зачинить одні двері, то відчинить тисячу, тільки треба приходити до нього з вірою і покорою. Я дервіш, жінко, мюрид²⁴ ордену найрозумнішого шейха з усіх шейхів – Хаджі Бекташа. Пергамент, на якому списаний наш родовід – шерідже, – найдовший серед шерідже всіх орденів, але він коротший, ніж дорога до невірничого ринку. Підемо по ньому, жінко. Скорися словам Мураха-баби.

– Я стала вільною сьогодні! – різко відказала Марія. – І не хочу йти знову в неволю – твою, твого шейха і твого бога.

– Немає, дочко, вільних людей на цій землі, – дервіш прискулено дивився на Марію, перебираючи чотки в руках. – Ти була рабинею в хазяїна і тяжко працювала, але ніхто не корив тебе за те, що ти християнка – бо невірники всі християни, нема рабів-мусульман. А тепер, коли ти стала вільною, твій віра стане тобі новим рабством. Тобі, звільненій від примусової роботи, ніхто не дасть заробітку. Ти будеш швендяти по базарах, жебраючи хліба для своєї дитини, а на тебе плюватимуть правовірні, і це рабство стане встократ тяжчим. Але ти можеш прийняти мусульманство, наректися рабою Аллаха і тоді...

---

²³ *Хатиби* – мусульманські проповідники.

²⁴ *Мюрид* – послухник.

– Ні! – скрикнула Марія, намагаючись криком убити черв'як вагання, який тепер боляче завертівся в серці. – Ні, тільки не це рабство!

– Це найлегше рабство. Воно тобі виплатиться. За нього хліб дають на нашій волі.

– І купити треба його своїм сумлінням?

– Сумління – теж рабство. Вільних людей немає, жінко, – похитав головою дервіш і сказав майже пошепки: – Хай ти не змиришся в душі з новою вірою, хто ж про це знатиме чи карати за це буде? Якби ти народилася серед тигрів, хіба відала б, що живуть на світі олені? Про дочку подумай, у неї життя тільки починається. А про те, що зможеш повернутися до свого краю, забудь. Ор-капу²⁵ замкнений на сімнадцять замків. Від Бористену до Гнилого моря²⁶ височать одна біля одної сімнадцять веж, жодна людина не пройде через перешийок без ханської грамоти.

– А з грамотою? – похапливо спитала Марія.

– Її може отримати тільки мусульманин.

Дервіш повернувся до Марії спиною, зашепотів слова молитви, тихо подався у протилежний бік, а вона стояла зблідла, без надії, з простягнутими руками і не помічала, як синьо-ока Мальва безжурно бігає попід хребтом, зриває жовті квіти, що пришпилилися голівками до сухої землі.

«Ні, ні! – промовила сама до себе вголос. – За це карає кожний бог. За відступництво нікого не минає кара... Але як ще тяжче може покарати мене мій Бог? Я нині вдруге втратила волю, – що страшніше він зуміє придумати для мене? Муки сумління?.. А тебе, о Господи, не мучитиме совість, коли загине моя дитина? Одне-єдине віконечко залишилося для мене, яким я ще можу вилетіти на волю, – грамота. А не відчиню його, то колись постигне мене найжахливіша кара – прокляття рідної дитини».

Жмакали душу сумніви, шугали в голові покремсані думки, і між ними промайнула ота, тепер уже наче зовсім чужа й непотрібна: що було позаду?

Що? А чи варто далі згадувати про те, що зажурилась Україна, бо ніде прожити? Україна... А я хіба не Україна, укроєна, ущерблена, як моя земля? Переді мною – рудий хребет Тепе-оба, позаду – кафський ринок, і нічого, й нікого немає в мене більше, крім Мальви. А ось вони, жовті, мізерні квіти, забули свою вітчизну і живуть. Якби розрослися пишно, як там, їх згризли б верблуди й осли. Та вони змирилися... Що мені тепер до України, коли її на світі вже немає, її втоптали в болото на Масловому Ставі самі проводирі-полковники, і відтоді я вже не шанована людьми полковничиха Самійлиха, а жебрачка... Нема України. То чому я повинна вбивати юне життя дитини лише заради пам'яті про неї? Нема України – є Ляхистан з костьолами, чим вони кращі від мечетей? Та все одно я хочу повернутися туди, тому прости мені моє відступництво, Боже. Якщо повернемося – викуплю свою провину: молитвою, кров'ю, життям.

Марія вклякла на землю і біла останні християнські поклони. А безжурна Мальва толочила худими ноженятами висохлий тамариск, зривала жовті квіти і зачарованими очима вдивлялась у міражну далечінь степу: перед нею розкривався ще не бачений світ, той, що був дотепер чомусь закритий ґраткою ниток на кроснах. З дитячої пам'яті зіслизли, не залишивши сліду, саманна хата з темним підвалом і лайка господині – світ заряснів перед нею червоним кизилом, зав'яззю шипшини, жовтоголовим держи-деревом і повинню гарячого сонця. Чарівний! Шумливе місто, гладінь тихого моря, барвисті галери, величні башти, стрункі мінарети. І ти, горбата тварино, що стоїш непорушно під горою, теж чарівна!

Дівчинка підбігла до верблюда з пучком гарячих мальв, щоб подати йому до обвислих губ, і тут схопилася мати, скрикнула:

– Не можна! Не дам тебе тварюкам!

²⁵ Ор-капу – Перекоп, у перекладі з татарської – двері фортеці.

²⁶ Від Бористену до Гнилого моря – від Дніпра до Сиваша.

Запхінькала Мальва, не зрозумівши, чому кричить на неї мати, Марія ж стояла перед верблюдом, вражена його погордливим поглядом.

– Чого так дивишся на мене, наче я рівня тобі? – сказала, та раптом поникла і мовчки заговорила до худобини:

«Коли це сталося з тобою оте нещастя, що ти з вільного тура став горбатим рабом, верблюде? Коли переламали тобі хребта і ярмо вигнуло шию? Чи не за ту провину, що дав себе впрягти, несеш віками свою ганьбу напоказ? Шия твоя гордо звелася догори, але не випростуватися їй ніколи, і хребтові не зростися ніколи теж. Не станеш більше ні сайгаком, ні оленем, ні туром. Усе, що можеш ти зробити, – гидливо плюнути своєму хазяїнові у вічі, але ніколи не перестанеш нести його мішки... Яка біда примусила тебе впрягтися?.. Та якщо це вже сталося з нами, тож несімо до скону свою ганьбу, поки не вигинемо. І нащадки наші, що промчатися спрагли над землею, не пожаліють нашу пам'ять...»

Марія рішуче взяла Мальву за руку і потягнула за собою, туди, де вирував невільний ринок, де, надриваючись, закликав муедзин свого бога чинити його правду на землі. Пішла за деревішем.

Мурах-баба чекав. Він бачив, як жінка біла поклони, знав, що вона прийде до нього. Потрібна була йому: навернена душа на істинну віру, монастирська куховарка і наложниця. А дочка – та красунею стане, і за неї великий бакшиш матиме від будь-якого мурзи.

Сказав деревіш:

– Стежка, якою ми йдемо, провадить до нашого такіє. Ступаючи на цю стежу, ти заодно ступаєш на шлях наближення до Бога.

На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку, від якого в обидва боки тяглися високі кам'яні стіни, обгороджуючи просторий двір.

Монах розігнув спину, кивнув рукою до Марії, і вона, як заворожене зайча, що саме йде у пашу кобри, подалася з Мальвою за ним у ворота.

Дервіш наказав обом скинути взуття і обмити в басейні руки, обличчя, ноги. Потім він знову кивнув рукою і пішов попереду, ведучи їх до сутінного приміщення мечеті. Показав на сходи, що провадили вгору, а сам зайшов до середини. Марія подалася на галерею, заграбовану мушарабіями²⁷, і, затамувавши подих, придивлялася крізь ґратку до того, що робилося внизу. Судорожно стискала Мальву за руку.

Один за одним зайшли дервіші з опущеними головами і стали в коло. Останнім увійшов шейх²⁸ у зеленій чалмі. Він сів посередині на баранячу шкуру, і всі тоді сіли. Хвилину мертво мовчали. Враз убігли два послухники, тягнучи за собою дороги, мов ланцюг, чотки з зернинами, завбільшки з волосський горіх. Кожний монах схопив по зернині в руки, а тоді шейх затягнув:

– Ви побачите Бога-творця в останній день суду лице в лице так, як бачите тепер подібних вам. Усі, хто поклониться ідолам замість істинного Бога, будуть скинуті в полум'я вічне.

Пішли чотки по руках монахів. Сусід передавав сусідові, а при дотикові до кожної зернини всі кричали голосно «Аллах!».

Марія бачила, як здригнулася Мальва від першого викрику і здивовано підвела на матір очі, потім вдивилася в залу і вже не відводила погляду від дервішів. Слово «Аллах» повторювалося стільки разів, скільки зерен було на довгій вервиці, безнастанно билося у вуха, гіпнотизувало, і здавалося, що нічого в світі не існує, крім цього слова. А коли мусульманський бог був уже прославлений дев'яносто дев'ятьма іменами, схопилися дервіші і почали своє божевільне

²⁷ *Мушарабій* – ґратки на вікнах у гаремах і на галереях у мечетях, де моляться жінки.

²⁸ *Шейх* – глава дервішського монастиря.

радіння – зикр, їм мало було зерен на чотках, вони кричали, називаючи ім'я Аллаха сотні разів, билися в конвульсіях, падали на кам'яну підлогу, заливаючись піною в екстазі.

Марія лячно глянула на дочку, кинулася до неї, щоб винести її геть з цього скаженого содому, та враз упало в матері серце: вона побачила у сутінках, як горять очі в дівчинки, як ворущаться її губи. Склавши молитовно руки, Мальва повторювала: «Аллах, Аллах, Аллах...»

Це приголомшило Марію. Вона зрозуміла, що сталося цієї хвилини: дочку не злякав зикр дервішів, а заворожив: дитина увірувала в того Аллаха, що заповнив тут весь її світ, свідомість, і, можливо, вже ніколи не схоче знати, яка віра була в її батьків, та й узагалі не повірить, що може бути щось інше, крім магометанського бога, на світі. Знала, що це трапиться, коли йшла сюди, а тепер злякалася. Смикнула дочку і збігла сходами вниз. Та в передсінні зупинив її Мурах-баба.

– Ти куди тепер? – прохрипів. Він схопив правиці Марії і Мальви, підвів їх угору. – Повторюйте обидві за мною, чуєш... Во ім'я бога милосердного, милостивого. Слава Аллахові, панові світів...

Рука Марії безвільно опустилася, а дочка... дочка тримала побожно підняті два пальці догори і пошепки повторювала за монахом:

– Слава Аллахові... цареві дня суду... Воістину тобі ми покланяємося... веди нас прямою дорогою...

Мурах-баба зірвав із Маріїної шиї хрестик і владно наказав:

– Топчи ногами!

Марія схлипнула, сахнулася, дервіш шпурнув хрест під ноги дівчини, і та потоптала.

– Тепер ідіть, – сказав Мурах-баба. – Коли ж бо посмієш не прийти сюди на кожне ранішнє і вечірнє богослужіння, наречемо тебе безумною, і вік свій скоротаєш у тімар-хане²⁹ серед божевільних. Бо безумний той, хто не вірить єдиній правді на землі.

Мов із чаду вибігла Марія і на безлюдній вулиці, оглянувшись, зітхнула:

– Прости мене, мій Боже... Ми не топтали хреста, це снилося. Прости...

І закам'яніла, – Мальва, звівши руки до неба, молилася:

– Воістину тобі ми покланяємося і в тебе просимо допомоги, веди нас прямою дорогою...

Шепіт дитини, побожний, пристрасний, так природно зливався з шумом міста, викриками муедзина з мінарета мечеті Муфтіджамі, з клекотом невірничого ринку, куди прибували нові й нові невірники вмирати за віру, каратися за неї, топтати її і родити ворогові здорової крові лицарів.

Так природно...

Майнула думка в Марії – втікати! Геть звідси поза мури Кафи, тут страшно, тут неволя тіла і духу, це місто вповзає в душі людей, засмоктує: ще день, ще година, хвилина – і вже несила буде вирватися повік.

День хилився до спочинку, червоне, закіптюжене сухою пилюкою сонце сповзало за хребет Тепе-оба. Марія поспішала знову до північних воріт, шаль зсунулася їй на плече, очі жінки злякано бігали під чорним надбрів'ям, розхристалось передчасно посивіле волосся.

– Куди ти тягнеш мене так швидко, мамо? – спотикалася, підбігаючи за матір'ю, Мальва. – Я хочу їсти, хочу до хати. – Сльози стікали по запорошених смаглявих щічках, залишаючи брудні сліди.

Марія згадала про дуката, що дав їй на дорогу татарин. За нього можна буде щось купити в крамничках за стіною Кафи, де живуть євреї і караїми. Тільки ж вечоріє вже.

– Ходімо, доню, швидше, зараз купимо їсти.

Вони вже наближались до воріт, коли з провулка вибігла згряя смаглявих хлопчаків. З криком, реготом обступили їх, закидали грудками землі, камінцями.

²⁹ Тімар-хане – будинок для божевільних.

– Джаври, джаври, джаври³⁰, – верещали вони.

Метнулася Марія, щоб вирватися з кола напасників, затулила Мальву грудьми, та хлопчачки почали смикати її за кафтана, за волосся, не вгаваючи кричали слово «джаври».

Злякана Мальва плакала, притискаючись до матері. Марія відірвала від свого волосся цупку руку голомозого нахаби, навідліг ляснула одного-другого по голених головах. Ті сторопіли на мить, а далі загаласували ще дужче, з хвіртки почали висуватися закриті яшмаками³¹ голови татарок, вони теж викрикували «гяур яман»³², вимахуючи погрозливо руками, і вгамувалися аж тоді, коли Марія з Мальвою заховалися в тісній бічній вуличці.

Краще, ніж за два роки неволі, зрозуміла Марія, що таке «гяур». Треба було закрити обличчя, щоб хоч так замаскуватися, але хіба цього надовго стало б? Перший азан і – не вклякни на вулиці – знову презирство, перше слово дитини не по-татарськи – знову каміння і ганьба. Що робити?

Тривожні думки перервали такі знайомі, давно не чуті звуки: на дзвіниці вірменської церкви тихо, вкрадливо загомонів дзвін. Зупинилася, слухала. Війнуло на неї далеким і ніжним, як дитинство, спогадом: вечірні дзвони в Україні, сипле гомін росу на степ, м'якне тирса, і соняшники опускають голови до молитви...

Мальва все ще не могла отямитися, схлипувала і, оглядаючись весь час назад, лебеділа крізь сльози:

– Чому ми джаври, мамо? Я не хочу, не хочу...

Марія не чула скигління доньки, повільно йшла на переривчасте теленькання дзвону, із задрістю, подивом і ляком дивилася на людей, що не боялися йти на його поклик.

Скільки їх у Кафі? Чи є в них діти? Що їдять? Як живуть серед вічного приниження і знущань, яких вона зазнала щойно? На що сподіваються ці люди, задля чого жертвують собою, адже день їхнього спасіння ніколи не настане. Вони ж ніколи не вийдуть за ворота Ор-капу, бо – християни. А все-таки ідуть на поклик совісті, за совістю, щоб умерти самими собою.

І Марія йде. Йде, як бабуса в спогадах до свого дівочства. Ніколи до них не дійдеш.

– Я не хочу бути джавром, мамо...

– Не плач, доню, ти не джавр. Ти... мусульманка.

– Яка мусульманка?

– Дізнаєшся... Навчишся... Ой, навчишся на мою сиву голову!

– Ну яка, скажи, яка мусульманка? А за це не б'ють, не кидають за це камінням?

– Ні, дитино, за це хліб дають, щоб вижити. Ти ростимеш, а я гріх візьму на душу, щоб вивести тебе колись із цієї страшної землі.

Дійшли до самої церкви. Біля паперті стояли пониклі старі люди. Якась жінка привітно посміхнулася до Марії. Була одна мить, коли Марія хотіла кинутися до входу і впасти пластом на церковний цемент. Але тільки одна мить. Не відповіла на привітну усмішку жінки, відвела погляд. А в пам'яті повз потоптаний хрест і її совість пройшли маслоставські лейстровики з переяславським полковником Ілляшем Караїмовичем на чолі, що прийняли шляхетські бунчуки, аби тільки жити. Їх називав Самійло яничарами, та вони, може, таки дочекаються крапчих часів. А що здобув полковник Самійло своєю гординею, яку фортуна запосяг тим, що не схилив голови перед польськими бунчуками? Смерть собі, а родині – неволю.

– Дивися, Мальво, – сказала Марія, підвівши голову. – Дивися і запам'ятай: це Божа церква. В такій, як ця, ти хрещена. Колись, як виростеш, мусиш її пригадати. А нині ми мусульмани і розмовлятимемо з тобою по-бусурманськи.

Мальва, втомлена і голодна, спала, поклавши голівку на материне плече.

³⁰ *Джаври* – гяури, погордлива назва християн.

³¹ *Яшмак* – заслона на обличчях у мусульманок.

³² *Гяур яман* – проклятий гяур.

– Тепер ходімо до Мураха-баби на вечірнє богослужіння, доню. Ходімо послужити іншому богові, якщо наш забув про нас.

Йшла Марія, смиренна, скорена, із зсутуленим сумлінням. Загорнула обличчя шалем і не звертала уваги на людей, що виходили на вулиці й голосно про щось гомоніли, на яничарів, що збиралися на майдані біля мечеті і кричали:

– Слава султанові султанів Ібрагімові!

Марію ніщо на світі не обходило. Із сонною Мальвою зайшла на хори монастиря і аж тепер зрозуміла, що, напевно, сталася у бусурманів якась велика подія. Дервіші богослужили так, як і тоді, тільки після кожного викрику «Аллах» зривалися з місць і верещали: «Світло очей наших султан Ібрагім!», а після відправи загриміли в барабани, запищали на флейтах.

«Нового ідола собі обрали і радіють», – подумала і зійшла вниз, байдужа, втомлена, виснажена.

На подвір'ї стояв Мурах-баба. Очі його світилися стриманим задоволенням.

– Ашхам хайр олсун³³, – привітався він і повів Марію за собою.

---

³³ *Ашхам хайр олсун* – добрий вечір (татар.).

Розділ третій

*Цей світ – город: один росте,
другий досягає, а третій падає.
Східна приказка*

Рік тому Османська імперія знову стривожила світ. Цього разу ляк огорнув не тільки християнські, а й мусульманські держави. Ім'я тридцятирічного султана Амурата IV пролунало з такою силою, як колись імена його великих попередників.

Магомет Завойовник узяв Константинополь.

Сулейман Пишний підкорив Сербію, Грузію, Алжир.

Амурат IV завоював Багдад.

Десять років турецькі війська облягали перлину світу, десять років текли гроші з державної скарбниці на безнадійну, здавалося, війну, і нарешті – таки перемога, нарешті багдадське золото перелилося до кованих куфрів стамбульського семивежного замку Едікуле.

Фанатичний ворог курців і шанувальник Бахуса, несамовитий деспот, що винищив тисячі непокірних яничарів, і простодушний демократ, до якого на вулиці підходили жебраки, пияк і звитяжець Амурат IV, втративши терпець стратега, переодягнувся в мундир рядового воїна і сам поліз на стіну Багдада. Деморалізовані яничари і знеохочені невдачами спагії³⁴ ринулися за своїм шаленим полководцем – Багдад упав. Переможці справили сорокаденну криваву тризну на берегах Тигру, а на султанській чалмі засвітився ще один алмаз.

Перський шах Сефі I погодився на всі умови Амурата. Протягом цілого року прибували до Золотого Рогу галери з трофеями, султан із військом повернувся аж навесні. Більш ніж місяць готувався в Скутарі до вступу в столицю. Стамбул томився в очікуванні великого свята.

Врешті півсотні галер перепливли Босфор під грім усієї артилерії. На білому перському коні, в леопардовій шкурі, перекинутій через рамено, в сніжно-білій чалмі в'їжджав у Золоті ворота султан-переможець, за ним – двадцять вельмож у срібних латах. Головними вулицями Стамбула, встеленими килимами, їхав Амурат; народ юрмився, лунала музика, юні циганки-красуні звивалися в гарячих танцях, дзвеніли лютні, цитри, заливалися флейти, із сотень мінаретів викрикували муедзини хвалу султанові, і навіть дзвонили церковні дзвони на Пері і Галаті.

За Золотим Рогом, на горбах Касим-паші, звідки видно, мов на долоні, весь Стамбул, розставили столи. Амурат звелів пригощати всіх – від великого візира до простого кафеджі. А сам раз по раз підіймав бичачий ріг із вином, і кожний тост султана супроводжували гарматні залпи з анатолійського і румелійського берегів.

Біля султана стояли п'ятибунчужний великий візир – сивобородий Аззем-паша, ага яничарів – понурий Нур Алі, шейхульіслам Регель – глава духовенства.

– Я покоров перлину світу Багдад! – мовив гучно султан, і повіяло тишею над гамірною юрмою. – Квітуча і хлібодайна Месопотамія навіки з'єдналася із єдиновірною імперією Османів. Я підіймаю чашу за те, щоб усі народи стали під зелений прапор пророка, який держатиме Висока Порта, за майбутню перемогу над невірною Руссю, бо присягаюся вам, що й Азов, і Астрахань, і Київ лежатимуть біля моїх стіп. Хай допоможе мені в цьому Аллах!

Вдарили залпи, знову заграла музика, дервіші-трясуни здирали одяг, кололи себе ножами, пекли тіло розпеченим у багаттях залізним бруссям. Викрикували «слава» спагії, та мовчазні були чомусь яничари, наче отой понурий погляд Нур Алі не дозволяв їм радіти з перемоги.

³⁴ *Спагії* – воїни турецької національної кавалерії.

– Великий султане, – підступив яничар-ага до Амурата, – дозволь хоч мені, коли забули про це твої уста, прославити сьогодні хоробре яничарське військо, що штурмувало стіни Багдада і билосся, мов стадо диких левів, за твою честь і славу.

Амурат не чекав таких зухвалих слів від яничара-аги. З того часу, як він розправився із збунтованими яничарами в казармах Селяміє на Скутарі, Нур Алі став запобігливим і заробляв собі султанської ласки в битвах насправді героїчних.

Мить не зводив грізного погляду з аги, вже чув, як клекоче в грудях божевільна лють, але вигляд Нур Алі був настільки спокійний, що знітився Амурат.

– Ти правий, Нур Алі, – промовив, стримуючи тремтіння губ. – За твоїх лицарів треба випити, і я дозволяю. Одначе, як велить закон предків, усі пропозиції султанові доводить до відома диван³⁵, а не одна особа. І тому завтра я чекатиму ухвали дивану про те, чи потрібен серед султанської прислуги ще й проголошувач тостів?

– День тільки-но закінчився, великий падишаху, хай вічним буде твоє ім'я, – поклонився Нур Алі, показуючи рукою в бік затоки, де засвічувалися смолоскипи. – Сонце не швидко осінить Анатолію, а ніч довга. – Він із ненавистю дивився тепер в очі Амурата, і не бентежило його те, що насторожилися султанські сановники і підступили ближче до султана зброєносці. Біля нього стояв чорбаджі³⁶ Алім – чорновусий кремезний слов'янин, а позаду – почет. Яничар-ага випростався. – Ніч буде довгою для тебе, султане. А спадкоємці твої, можливо, задумуються, чи годиться рубати салузу, на якій сидиш, чи можна ремісникові ламати верстат, що дає йому засоби на прожиток. Багдад здобутий ціною крові, що лилася роками, а міг би впасти за місяць, якби не злочин, який ти вчинив на Скутарі.

Амурат зблід. Вихопив із піхви далматинську шаблю, кинулися до Нур Алі султанські зброєносці, та цієї миті султан схопився обидвома руками за живіт і впав долілиць на землю.

Зчинився крик, брязнули шаблі, та не скресалися. Яничари обеззброїли султанську охорону.

Великий візир Аззем-паша стояв незворушно. Дивлячись на мертвого султана, промовив півголосом:

– Закінчилася династія Османів. Синів ти не народив, султане, а слабоумний брат твій Ібрагім не може правити імперією.

Наказав своїй прислузі занести тіло султана до палацу – споряджати для вічного супочинку, а сам стояв у нерішучості, слухаючи, як верещить натовп, розбігаючись по місту:

– Султан Амурат помер! Султан помер!

Та враз тривожні вигуки приглушилися іншим кличем, що наростав, ширився, а врешті виразно долетів до вух великого візира:

– Ібрагіма! Ібрагіма!

Стояли, мов на герці, розумні очі Аззема-паші з підступними, злорадними очима Нур Алі.

– Рано тішишся, ефенді, – блиснув яничар-ага білими зубами. – Чуєш, кого проголошують яничари? Чи, може, й ти посмієш піти проти них?

Тепер зрозумів Аззем-паша: султана отруїли яничари, щоб поставити на престол недолюгого Ібрагіма, якого Амурат запроторив на вічне ув'язнення до двірцевої тюрми. Не лють, а страх перед неминучим лихом струснув ним, і, забуваючи про свій стан, великий візир закричав:

---

³⁵ Диван – верховна рада при султанові чи ханові.

³⁶ Чорбаджі – яничарський полковник.

– Шайтан! Чужинцю, віровідступнику! Що дороге тобі на цьому світі, крім власної вигоди? А будь ти проклята, зміє, вигодувана Урханом!..³⁷ О Аллах, Ібрагім правитиме імперією!

Нур Алі спокійно вислухав вибух безсилового гніву великого візира. Вигуки «Ібрагіма, Ібрагіма!» лунали вже по обидва боки Золотого Рогу, яничар-ага міг бути спокійним. Він поклонився візиріві і мовив, не ховаючи переможної посмішки:

– Непорушні підвалини Порти, ефенді. На яничарах виросла Османська імперія, на яничарах тримається і, якщо буде воля Аллаха, загине разом із ними. А та голова, – додав із погрозою, – що не має влади над своїм язиком, часто пишається на золотій таці біля воріт Баб-і-гамаюн³⁸ напроти Айя-Софії.

Він повернувся до великого візира спиною, сказав прислузі подати коня. З сідла ще раз поклонився Аззему-паші.

– Сьогодні брат покійного Амурата буде на волі. А тоді, коли султан Ібрагім повернеться з мечеті Еюба, оперезаний мечем халіфа Османа, я сподіваюся зустрітися із тобою на раді дивану, де поговоримо не про посаду виголошувача тостів, а про важливіші державні справи.

Аззем-паша не відповів. Він дивився на те місце, де недавно лежав останній хоробрий султан із роду Османів – династії, що пережила себе. Позаду візира стояв його ескорт, по всьому місту народ вигукував «Ібрагіма, Ібрагіма!», чвалував до палацу Нур Алі – усе це були піддані Аззема-паші, та серед них усіх найменше сили мав він сам.

Тіло Амурата спорядили в спальні султана, і тоді увійшли сюди шейхульіслам, анатолійський і румелійський кадіаскери³⁹, вождь спагіїв – алай-бег, останнім увійшов спітнілий від швидкої їзди Нур Алі.

– Покличте валіде⁴⁰ Кьозем, – сказав шейхульіслам, та саме в цю хвилину відхилилася порт'єра і до спальні увійшла жінка в чорному. Серпанкова чадра прикривала її суворе обличчя. Вона притулила руку до серця, скорботно дивлячись на мертвого сина. Та хвилина материнської печалі тривала недовго, валіде підвела голову, здійняла вгору руки.

– О, радість мого серця Ібрагім, син султана! – виголосила урочисто, і блиснули очі в яничара-аги. Владна султанська мати, що колись сама порадила Амуратові посадити до тюрми Ібрагіма, благословила тепер свого юродивого сина на трон.

Нур Алі ступив крок назад, і глянули на нього сановники. Він мовчки показав рукою на вихід, шейхульіслам вагався тільки мить і пішов першим, а за ним усі члени дивану. Мовчазною процесією пройшли через подвір'я, минули султанську конюшню і зупинилися перед залізними дверима двірцевої темниці. Розступилися вартіві, каштелян тюрми прогундосив тремтячим голосом:

– Тільки з дозволу великого візира можу відчинити браму...

Нур Алі шмагонував його канчуком, зірвав з пояса каштеляна ключі, і відчинилися зі скреготом двері.

Заросла людина в брудному халаті, з червоними очима боязко наблизилася до виходу, впала на коліна і проячала:

– Тільки... тільки Амурат є і буде повелителем правовірних, ніхто не сміє визнавати іншого... даруйте, даруйте мені життя...

Валіде Кьозем рішуче ступила вперед і перервала Ібрагімове квиління:

– Сину мій, твоя любляча мати благословляє тебе на престол предків.

– Ні, ні! – вереснув Ібрагім. – Я не піду звідси, я не піду!

³⁷ Урхан – султан Урхан Газі, який сидів на престолі у XIV ст., створив військо «йені-чері» (нове військо) з вихованих у спеціальних закладах християнських хлопчиків.

³⁸ Ворота Баб-і-гамаюн – ворота султанського палацу, перед якими виставляли голови страчених достойників.

³⁹ Кадіаскери – верховні судді обох бейлербейств – Анатолії і Румелії.

⁴⁰ Валіде – мати султана.

– Принести тіло Амурата! – наказала валіде.

І тільки тоді, коли Ібрагімові дозволили діткнутися до братового трупа, він повірив.

– Тиран мертвий, мертвий! – закричав, схопив ротом повітря і впав зомлілий на руки Нур Алі.

Старий Хюсам, власник ювелірної майстерні, що заховалася у темній вулиці на околиці Скутарі, довго не міг заснути цієї фатальної ночі. Розтривожили його сльози вірної дружини Нафіси, зануртували свої думи – невтішні й тривожні.

Не знав, що діється по той бік Босфору, та, певне, – оргії, бенкети, зикри дервішів із нагоди святкування перемоги Амурата. Але це його мало обходило. Вісім султанів змінилося на престолі за довгий вік Хюсама, а пам'ятає він ще Сулеймана Пишного – Законодавця. Ні один не доріс до нього, ні один не досяг слави великого можновладця.

Багато років прожили разом Хюсам із Нафісою – тільки удвох. Не мав він більше жінок, хоч ця йому й не народила дітей. Любив Нафісу. А їм, бездітним, завжди давали із сералю на виховання хлопчиків, привезених із чужих країн. Нафіса любила їх, приймаків, – отак, як люблять сусідських дітей бездітні жінки. Хюсам навчав їх турецької мови і Корану, а сам не раз запитував себе: навіщо це? Хіба можна полюбити мачуху дужче, ніж рідну матір? І віддавали їх до яничарського корпусу без болю, і забували про них, як забувають про сусідських дітей.

А одного випестили, а одного викохали – дикуватого хлопчину з Дніпровських степів. Не хотів Хюсам віддавати вихованця, коли ода-баші⁴¹ прийшов його забирати до яничарських казарм. Хай подарують їм Аліма – плату за багатьох добре вихованих воїнів. Ридала Нафіса – чей заслужила вона в султана довгими роками безплатної праці на право мати сина. Адже він один-єдиний з усіх називав її матір'ю. Зм'як ода-баші, дивлячись на сльози Нафіси, але звелів покликати Аліма – хай скаже він сам. Увійшов Алім, високий, дужий, широкі чорні брови зсунулися над орлиним носом; загорілися в нього очі, коли побачив зброю, міцно стиснув ефес ятагана, якого подав йому ода-баші, і пішов, не обійнявши на прощання названих батьків, зник із їхніх очей назавжди.

Сказав тоді Хюсам: «Людина має одну матір або не має жодної». Та не заспокоїли його слова Нафісу, побігла проводити Аліма. Потім день у день ходила до яничарських казарм, тинялася там – даремно. Не виходив до неї Алім. А вчора, коли переправлялися яничари з Амуратом через Босфор, цілий день простояла на березі, але й тепер його не побачила. Голо-сила, що загинув.

Розтривожили Хюсама сльози Нафіси, хоч сам він не тужив більше за приймаком. Інші думи схиляли його сиву голову над точилом, на якому кував жіночі каблучки, браслети, серги.

Лежить перед ним рубін, на якому він більше місяця з ранку до вечора вирізьблював квіткою вірш вічного Сааді: «Між друзями в кайданах ліпше бути, аніж в саду сидіти з чужаками». Розсипалися на столику рідкісні перлини, самоцвіти, тонко відшліфовані руками майстра. Усі вони вже тут, удома, крамничку свою на Бедестані⁴² Хюсам закрив. Не йдуть більше його товари, перестали покупці помічати крам славного ювеліра, виробами якого колись пишалися султанші і візири. Зате розхапують брязкальця, аби тільки вони світилися показним блиском, аби тільки на них було вигравірувано похвалу невічному султанові. Чому це так? Куди раптом поділося в людей зацікавлення справжнім мистецтвом? Адже воно було. За добрих часів Сулеймана спроваджували з Персії й Аравії найкращих майстрів, австрієць Коджа Сінан навіки прикрасив Стамбул вісімдесятьма мечетями, бібліотеками, караван-сараями. Тоді кожен карниз на будинку, кожна колона, капітель, порохівниця, тарілка, ба навіть мангал⁴³ ставали витво-

---

⁴¹ Ода-баші – начальник яничарської казарми.

⁴² Бедестан – центральний критий ринок у Стамбулі.

⁴³ Мангал – жаровня.

ром вічної краси. І не шкодували тоді грошей ні міщани, ні вельможі. Чому тепер усі дбають тільки про своє власне збагачення, ставши байдужими до прекрасного? Адже коли жінка перестає дбати про рум'янці і убори, коли починає труситися над кожним алтином і тримає їх замкненими в шкатулці, а сама ходить у брудному фередже, – то всі вже знають, що вона старіє...

Та хіба біда тільки в тому, що руйнуються мечеті, а замість нових медресе⁴⁴ будують казарми, що на базарі купують радше латунь, ніж золото? Галата, Пера і Скутарі з кожним днем повняться все більше й більше зубожілими заїмами й тімаріютами⁴⁵, що не витримали податків, яничарської сваволі й пішли наповнювати базари жебраками, міські завулки бандитами, монастирі дармоїдами-дервішами, а яничарські полки грабіжниками. Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить – постаріла вона і збирається в дорогу на той світ. Що сталося з Туреччиною, державою п'яти морів і трьох континентів? Невже вона відчула невиліковну хворобу й перед неминучістю смерті байдужіє до того, що було окрасою її молодості?

А куди поділося найсвятіше почуття турка – любов до своєї батьківщини? Хюсам добре пам'ятає колишні походи Сулеймана Пишного, коли кожний здоровий мужчина покидав родину і хату, брав зброю і йшов на війну, не питаючи про платню. Тепер же ніхто не піде воювати, поки не пошпурять мішка з дукатами. Адже коли сини забувають про матір, то вмирає вона, жебраючи, перед сусідськими порогами...

А ти, Нафісо, плачеш, що нерідний син забув про тебе...

Деся під ранок заснув Хюсам у своїй підвальній майстерні, не знаючи, що діється по той бік Босфору. Нафіса розбудила старого аж над вечір. Саме повернулася з міста. Була стривожена, настирливо трясла Хюсама за плече.

– Вставай, вставай, Хюсаме! Ти спиш і нічого не знаєш. Цієї ночі помер султан Амурат...

– Аллах акбар⁴⁶, – схопився Хюсам. – Як, чому помер Амурат?

– Подейкують, що яничари отруїли. На бенкеті.

– Прокляття... А хто ж, хто... – старий раптом схопився за бороду, поманив пальцем дружину до себе. – Слухай, я добре знаю... О, я знаю, що є такий закон, виданий ще Магометом Завойовником, коли він узяв Кафу... Слухай, Нафісо. Ядуча кров чужинки Роксоляни витекла цієї ночі! В законі тому заповів Магомет: «Коли закінчиться мій рід, кримська династія Гіреїв посяде престол Порти...»

– Тс-с-с! – Нафіса затулила Хюсамові рот. – Сьогодні я чула, що якогось Гірея задушили в Дарданелльській фортеці за такі слова... Ти ж не знаєш, Ібрагіма випустили з тюрми і мають проголосити його султаном.

Хюсам замахав руками.

– Шайтан тобі плюнув на язика! Таж він придуркуватий...

– Спам'ятайся! – скрикнула Нафіса. – Ти ще на вулиці таке скажеш. Злетить слово з язика і попаде на тисячі. А яничари нишпорять і хапають тих, хто лихословить Ібрагіма.

Хюсам довго не зводив погляду з переляканої дружини, наче ждав: може, вона усміхнеться і скаже, що пожартувала? Та бачив, що їй, певно, нині не до жартів.

Сидів на міндері, опутивши голову на долоні, і думав тепер про Радісну Русинку, яку привезли колись бранкою на турецьку землю. Чи справді була вона невольницею, а потім зрадила свій народ, чи, може, вмисне прийшла, щоб отруїти своєю кров'ю османський рід? Чи то з дикої материнської ревливості наказала вбити розумних синів Сулеймана, щоб престол дістався її синові Селіму, чи, може, вже знала наперед, що продовжувач османського роду від

⁴⁴ Медресе – школа.

⁴⁵ Тімаріоти – турецькі землевласники, що за землю відбували службу в спагіях.

⁴⁶ Аллах акбар – великий Боже (араб.).

її плоті – виродок? Хто про це відає?.. Може, так, а може, ні. Та однаково – відплатили козаки за Байду.

Скубаючи бороду, простогнав Хюсам:

– О, як тяжко помстилася Русь!

Розділ четвертий

*Два бідняки на одній підстилиці вмістяться, для двох падишахів
цілий світ тісний.
Східна приказка*

Чи з ногойського боку йти, від Альми-ріки, де ранньою весною бувають густі трави, а влітку репає земля і свищать вітри над заюженим степом, чи спускатися від татів⁴⁷ з блакитних лісистих гір на плато за річкою Качею – ні звідти, ні звідти не побачиш серцевини кримської землі – Бахчисарая, поки не станеш над самим краєм ущелини. Дві головаті чудернацькі скелі – з півдня Кала-асти, з півночі Топ-кая – зупинилися над кручами, йдучи одна одній назустріч. Стань на одній з них, – і перед очима відкриється панорама продовгуватого міста, що причаїлося між скелями, мов сколопендра між камінням. Воно втікає від пишноти зеленоверхого ханського палацу і хмародерних мінаретів униз, обабіч гнилої річки Чурук-су. Маленькі, загороджені каміностінням хати біжать, налізаючи одна на одну, юрмляться біля невідьничого і соляного базарів, що кишать біля підніжжя Топ-каї, і, злякані галасом та зойком, розбігаються у рівний степ, молитовно припадаючи перед величними ротондами ханських усипальниць у Ескі-юрті. Угору, берегами Чурук-су, місто спинається важче. Скелі щораз ближче сходяться, стискаються, тиснуть одна на одну, заступаючи вхід до караїмської фортеці Чуфут-кале; хатки маліють, щезають, місто заривається в печери, проте вперто повзе ущелинами Маріям– і Ашлама-дере, поки врешті його спинять гори: годі!

Бахчисарая не видно й не чути, його бачать хіба тільки орли, що ширяють під задимленим небом. І ще вершник, який стоїть на скелі Топ-кая.

На скелі Топ-кая стоїть вершник у білій чалмі і жовтогарячій киреї, облитий золотом призахідного сонця. Гостра роздвоєна борода і ніс із жорстокою горбинкою вип'ялися вперед, вірлині очі вдивилися в примерклі гори. Темно-буланий румак застиг під ним, готовий до безумного стрибка у провалля.

Це калга⁴⁸ Іслам-Гірей. Він сьогодні повернувся з Перекопу до свого палацу в Ак-мечеть⁴⁹ і тепер їде до старшого брата Бегадира Гірей-хана доповісти йому про те, що відбудова фортеці Ор-капу закінчена. Сам їде, без почту. Кілька місяців жив відірваний від політичного життя краю – чей же мусять бути якісь новини.

Доповість Іслам-Гірей ханові, що мури на перешийку надійні, і промовчить про те, що для цих укріплень потрібне ще й надійне військо і сміливий хан, який у руках, замість каляму⁵⁰, вмів би міцно тримати булатного меча. Мусить промовчати і про те, що, крім Перекопу, що загороджує шлях невірним, час нарешті укріпити і південні береги, захоплені єдиновірними турками. Ніжному авторові плаксивих газелів⁵¹ і боягузливому володареві Криму Бегадир-ханові властива ще й жорстокість. Попереджений султаном Амуратом IV, що задушив у Стамбулі непокірного Бегадиrowого попередника Інает-хана, він присягся «ні на штрих не сходити з компасного кола послуху султанові» і видати для покарання будь-кого, хто наслідиться виявити непокірність падишахові.

Мусить поки що мовчати калга Іслам-Гірей.

Розлігся по обидва боки причаєного Бахчисарая Крим, і сняться йому ліниві сні про давню бувальщину. Кочує степом великий ногой, нащадок монголів, котрий також, як і його

⁴⁷ Тати – степові татари називають гірських татами (віровідступниками).

⁴⁸ Калга – молодший брат хана, військовий міністр.

⁴⁹ Ак-мечеть – теперішній Сімферополь.

⁵⁰ Калям – тростинкове перо.

⁵¹ Газелі – ліричні вірші.

предки, не знає хліба, а тільки м'ясо, айран і кумис. Мандрують, переганяючи з місця на місце свої стада, Буджацька, Едікайська і Джамбулуйкська орди під проводом хойма-ханів, а їхні ашуги співають тужні билини-джири про Шамські степи біля Нерчинська, куди колись повинні повернутися ногаї. Бо так записано в заповіті Чингісхана. Ногаєві байдуже, хто в Криму при владі, йому однаково, який володар і за що накаже воювати.

Міцно засів у горах чабан і вуглероб – омусульманений грек, генуезець, гот, котрий шанує давні християнські свята, як реліквії своєї власної історії. Йому нема діла до всього світу, аби тільки ніхто не зазіхав на його яйли, чаїри⁵² і жінок.

Молодий, ще не ситий Крим лежить розділений глибокою тріщиною в землі над Чурук-су, заселений людьми, які вважають своєю батьківщиною інші краї. Та варто кинути клич «за віру», як монголи-ногаї і християни-тати, не задумуючись над тим, хто кличе до боротьби, стають враз фанатичними лицарями пророка Магомета; бряжчать мечі, пломеніють очі, що ніколи не зайдуть сльозою, побачивши кров, серця жадають жертвоприношення во ім'я закону, що часто стає беззаконням. Пропадають мрійливість ногая і замкненість тата, пастухи стають воїнами, готовими робити все, що їм накажуть: убивати, палити, нищити, аби тільки за віру, в якій ніхто ніколи не сумнівається. Пісню тоді заміняє войовничий крик, вільнодумство – сліпа покора, волелюбність – поштивість і страх, доброта – жорстокість.

Крим молодий, у ньому нуртує ще не усвідомлена жадоба волі і беззастережна віра вождям. Кримчак ще не назвав себе татариним, та вже в легенди й пісні перевів своє минуле, він ще не розжирів, ще чуже йому почуття ситого вдоволення. Дайте йому вождя, і він здивує світ, а потім сам дивуватися буде, як героїчно будував колись для себе свою державу і свою неволю. Чей же вміє сьогодні ставати грізним на чужинецький поклик султана.

Дайте вождя!

«Я ваш вождь! Гляньте на вершника, що стоїть на скелі Топ-кая. Піді мною необ'їжджений кінь, мені тридцять шість літ. Я – Іслам-Гірей, вчорашній полонянин польського короля, нині калга у слабкосилого брата Бегадир-Гірея, завтра – хан. Слухайте мене, ногаї і тати! Не хто інший, а я розірву турецький ланцюг, що обсотав Крим від Байдарських воріт до Кафи, і поставлю вас на таку висоту, до якої підводитимуть голови народи світу. Я, правнук Тамерлана!»

Іслам-Гірей повернув коня і повільно почав спускатися понад урвищем, вирізьблюючись у світлі призахідного сонця дивним монументом самотності. Ковзнув поглядом по долині – греки зачиняли крамниці, галасували вірмени у своєму кварталі, татари вклякали на вулицях до молитви. Темніли зелені дахи палацу, і тихо було в ханському дворі. Певне, хан молиться або складає вірші про солов'я, закоханого в троянду: в такі хвилини мовчить сторожа, і, мов тіні, тихо ходять по майдану ханські гвардійці сеймени⁵³. Злісно зареготав Іслам, аж кінь сха-рапудився. Стримав його вудилами, здиблюючи на задні ноги. Ахнули люди вниз; що це за безумець хоче через провалля перескочити на ханське подвір'я? Вершник скрутив уліво – ні, ще не час – і швидко зник за горою, спускаючись до циганського передмістя Салачика.

Від Салачика тяглася в гори вузьким коридором повз північний зріз фортеці Чуфут-кале ущелина Ашлама-дере. Вхід до ущелини загородив літній палац хана Ашлама-сарай, весь захо-ваний у садах, а поруч приплюснулася до самої землі духовна школа Зинджирли-медресе.

Тут колись учився Іслам-Гірей. У цій школі почалась його наука.

Вай-вай, коли то було... Над брамою медресе, пам'ятає, висів дугою ланцюг-зинджир: хто заходив у браму, мусив згинатися, щоб не вдаритися головою об нього, – згинатися перед маєстатом науки і релігії. І нагадував отой ланцюг весь час, що ти малий і мізерний перед мудрістю твоїх предків.

⁵² Чаїри – полонини і поляни.

⁵³ Сеймени – ханські стрільці, татарські яничари.

У Зинджирли-медресе Іслама вчили ненавидіти невірних, і він палав бажанням спробувати крицю своєї карабелі на гяурських головах, покуштувати, зрештою, волі...

Під Бурштином, на Покутському шляху, вперше віч-на-віч стрівся з козацтвом, скресалася шабля ханича з шаблею гетьмана Грицька Чорного⁵⁴. Зів'яла рука, схопили чубаті бузувіри юного Іслам-Гірея.

Тож у інших школах продовжувалась Ісламова наука. Козаки передали його полякам, щоб він цілих сім років, чекаючи на викуп, навчався при варшавському дворі європейської витонченості й дипломатії.

Чи ж то треба жаліти за тими роками? Шугали, правда, війни над Європою, а зміцнілі руки просили меча, по ночах снилися окульбачені коні і степ, що хвилювався тирсою, і брязкіт бою будив його посеред ночі. Не було коней, не було зброї – залишалися самі думки і злоба.

Довкола ненависні гяури. Хай то козак, хай лях а чи француз. Усі вони запеклі вороги мусульманів – турків, татар, арабів. Якби воля і сила, рубав би їх усіх підряд і залишав би після себе гори голів, як це робив Тімур.

Але якось загомоніли у Варшаві, що на ринку четвертуватимуть козацького ватажка Сулиму, ватажка тих самих козаків, які врятували Польщу від турків під Хотиним, що стояли на сторожі південних кордонів Речі Посполитої. Четвертуватимуть ляхи козацького вождя? За що?

Іслам-Гірей бачив ту страту. П'ятеро козаків і самого гетьмана, так схожого на Грицька Чорного, вивели на майдан, і кат рубав їм голови. За Кодак, за фортецю на Дніпрі, яку вони зруйнували. А потім ляхи глумилися над тілами, четвертували і розвішували на палях. І ще бачив ханич у козацьких очах страшну ненависть, – о, це не та, що бризкала з очей разом з іскрами, викресаними з шабель, у бою під Бурштином! То був герць, після якого можна з одного рожна шашлик їсти, – це ж був гнів, зроджений непростеною кривдою. І ні одного зойку, і ні одного стогону...

Довго думав після цього Іслам. Видно, не єдиний світ Ляхистану, видно, в'ївся отой Кодак чиряком у козацьке тіло... Чи не так, як ото турецький гарнізон у Кафі – у колись вільний Крим? Чи не схожі долі в козаків і татарів? Хіба не карає турецький султан кримських ханів так само за непослух, незважаючи на те, що Крим є захисним муром мусульманських земель? Християни-поляки називають християн-козаків бидлом, а мусульмани – турки – прахом ніг падишаха мусульман-татар. Для чого тоді поневоленням татарам і козакам ворогувати між собою? Чому б не подати один одному руки, забувши про віросповідання, згадавши про кайдани?

---

⁵⁴ Гетьман Грицько Чорний розгромив татар під Бурштином у 1629 році.

Іслам-Гірей повернув коня і повільно почав спускатися понад урвищем, вирізьблюючись у світлі призахідного сонця дивним монументом самотності.

А таке вже було. Був Шагін-Гірей, даї⁵⁵ Іслама, що першим підняв меч проти османів на кримській землі. Видно, згадав Сокіл⁵⁶ бувалі часи, коли від меча його предків падали Хорезм, Ляхистан, Русь, Угри, коли безбороді звияжці танцювали на тілах підкорених руських князів, а європейські королі на колінах благали пощади. Видно, згадав Сокіл славу залізного кульгавця Тімура, що стрясав землею, мов кушем кизилу, а достохвалного султана Баязета спіймав під Анкарою, наче коморну мишу, до клітки посадив і так возив його по містах на показ і глум. Певно, згадав Сокіл ганьбу родоначальника династії Гіреїв хана Менглі, що першим поцілував турецькому султанові руку, заповівши своїм наступникам цілувати тільки султанську шубу, щоб ніхто більше не удостоївся такої великої честі! Певне, гордість і сором піднесли лицарського меча, який розрубав мацака османського восьминога у Кафі. Тоді Шагінів подав руку козак. Уперше в історії два вороги-сусіди пішли пліч-о-пліч, і лягли турки під Кафою. Утік з яничарами до Варни ставленик султана Джанібек-хан, а над Альму прибув сам гетьман Дорош із шістьма тисячами запорожців. Та зрадили беї – ненаситна кримська гідра, – для яких багатство стало богом. Загинули всі на Альмі разом із козацьким гетьманом того страшного 1628 року. Втік Шагін від Кантемира-мурзи на Запорожжя, а потім до Азова. І обгоріли в Сокола крила. Поїхав до Стамбула просити прощення. Тепер чекає на султанську ласку або ж шовковий шнурок у Дарданелльській фортеці.

Але ж таки було!

Хто зважиться тепер?

Зинджирли-медресе... О, тоді Іслам був ще вільний від честолюбних пристрастей, ще не мучила душу жадоба влади, і не було думок про те, хто є він сам, що є його батьківщиною і яка вона. Тоді рука тягнулася до шаблі, а голова згиналася перед величністю науки і релігії. Нині ж руки тягнуться до бунчуків і трону. І висить над головою, немов петля, інший зинджир – канчук Османів, що нагадує майбутньому вождеві, щоб не розпростовувався занадто. Як зірвати його з цупкої залізної петлі? Хто зважиться тепер? Бегадир – слинявий віршомаз і боягуз? Ні, не він!..

Рвонув коня, бризнуло каміння з-під копит і посипалося на дахи циганських хаток, що приліпилися під прямовисною скелею.

Передвечірня прохолода виманила з печер циган. Вони порозсідалися за дастарханом⁵⁷, заставленим глечиками і фільджанами. Стара циганка розливала вино, два музики в баранячих шапках витинали дрібну мелодію на цитрах, малий напівголий циганчук галяндрасив, і посміхалися задоволено дві молоді циганки – з розпущеним волоссям, з довгими люльками в руках.

Певно, Іслам-Гірей проїхав би мимо, не звернувши уваги на такий звичний циганський відпочинок, та серед гурту помітив плечистого парубка з русим волоссям, що стояв біля входу до печери, спершись спиною до стіни. Це не був чінгяне⁵⁸. Одягнений у червоний кафтан, підперезаний блакитним кушаком⁵⁹, він скидався на козака. Звідки міг узятися тут?

Це зацікавило Іслам-Гірея. Невже посли від козаків прибули до посольського стану в Біюк-Яшлаві, що недалеко Бахчисарая, і оце один з них пішов розважатися до циган?

Він зупинив коня, стихла музика, схилились перед ханським достойником цигани в земному поклоні. Знали його в обличчя. В цю мить з печери випурхнула гурма дітей, вони обступили калгу-султана, простягаючи руки. Цитьнула стара циганка на голозаду малечу, та Іслам посміхнувся і сипнув дітям жменю мідних монет. Знявся галас і стих, до ханича підступила молода циганка.

⁵⁵ Даї – дядько (татар.).

⁵⁶ Шагін – у перекладі з татарської – сокіл.

⁵⁷ Дастархан – килимок, на якому розкладають їжу.

⁵⁸ Чінгяне – циган (татар.).

⁵⁹ Кушак – кравчий пояс.

– Дай руку, я вгадаю твою долю, лицарю.

Змірявся Іслам з чорним поглядом красуні.

– Ще заскоро мені вдаватися до ворожок, трояндо Єгипту. Я покличу тебе тоді, коли сам почну визначати свою долю, та не для того, аби вгадувала її, а хіба – щоб побажала щастя. Такі уста не віщують лиха. . . Але ти скажи мені, що то за джигіт он там стоїть? Звідки він тут узявся?

Зніяковіла дівчина позадкувала, вперед вийшла згорблена стара циганка з відьомським обличчям.

– Ти про нього питаєш, ефенді, хай благословить Аллах твоє ім'я? – Глянула спідлоба і показала рукою на хлопця, що незрушно стояв біля печери.

– Про нього питаю.

– Це . . . це мій син, – відказала циганка, заникуючись.

– Брешеш, стара відьмо! – крикнув Іслам. – Ану, підійди сюди, молодче, і поклонися, – звернувся до парубка. – Ти не зігнув своєї спини переді мною.

Парубок повільно підійшов до Іслам-Гірей і сказав:

– Мені ніхто ніколи не казав, що треба кланятися вершникам. А згинаю я спину щодня, випилюючи бодрацький камінь біля Мангушу.

– Хто ти є?

– Не знаю, хто я. Моє ім'я Селім, і я інший, ніж вони, – кивнув головою на циган. – Але виріс я у цій печері, тут їм, і мене не б'ють.

– Ця циганка твоя мама?

– Я не знаю, що таке мама.

– Слухай, стара, – Іслам-Гірей повернув голову до циганки. – Звідки він у тебе? Не син це твій. Для кого годуєш? Продай мені його, я дам за нього не менші гроші, ніж ти могла б узяти на базарі.

– Не для базару я ховала його, ефенді. Там платять за людей так, як і за худобу – яка ситість, яка сила. Його ж віддам за ціну, втричі вищу, тому, хто вміє оцінювати ще й лицарський дух.

– А того лицарського духу він набирався в бодрацьких каменоломнях?

– Якщо він є в людини, то не пропаде і в темниці. А ти збагни своїм оком. Козацький син, вигодуваний грудьми вільної циганки, мусить бути лицарем. Він із України, ефенді.

– Добре вмієш захвалювати товар, сово, і знаєш перед ким, – посміхнувся Іслам-Гірей. – Але як я не куплю, то ніхто не дасть тобі потрібної ціни. Що робитимеш із ним? Цигани рабів не тримають, жебрати юнака не навчила і сином не назвала.

– Ханові колись продам.

– Ханові? Але ж хан є.

– Такому, що потребує не скопців, а лицарів.

– Язик заважає тобі в роті, відьмо. Твоє щастя, що гнів не підступив до мого серця. Віддай мені його, я потребую лицарів.

– Ти не хан, вельможо. . .

– То візьми мою руку і ворожи. Наворожиш мені ханство, тоді візьму джигіта задурно, коли ж не наворожиш, голову отут зітну!

Схилилася до землі стара, та не видно було переляку на її обличчі.

– Достойнику знакомитий, – мовила, – володар, що грабує своїх підлеглих, – поганий володар. Його боїться народ, але не любить. Такий хан програє битви. А за тобою колись піде народ. Це кажу я – стара Еміне, якій уже за вісімдесят. Кажу, не дивлячись на руку.

Іслам-Гірей вийняв з-за пояса торбинку, побрязкав нею і шпурнув циганці. Вона спритно підхопила торбинку, очі її засвітилися.

– Це – за лицаря. А за ворожбу?

Глянув суворо калга-султан на циганку, але сягнув за пояса і кинув їй в обличчя жменею золотих дукатів.

– Завтра приведеш його до мене в Ак-мечеть. – А тоді звернувся до юнака: – Ти хочеш бути моїм воїном, юначе?

– О, так! – спалахнули захватом очі Селіма.

Іслам-Гірей пришпорив коня і поскакав, минаючи Ашлама-сарай і медресе, до головного ханського палацу.

Зупинився на мосту біля воріт. Два мідні дракони над брамою, що вже сто років перегризали один одному горло, блищали в останніх променях сонця, нагадуючи тим, хто входить до ханського двору, що саме є гербом Гіреїв, і хай обачним буде кожен: калга чи простий райя.

Залишивши коня біля воріт, калга-султан статечно подався до спальних кімнат хана. Пішов сходами вгору, минаючи сторожів-євнухів, що стояли навшпиньках біля кожних дверей; двері ханської спальні відчинилися самі – за ними стояли, захищені в біляодвірних нішах, німі раби.

Бегадир-хан сидів на подушці посеред кімнати в чалмі із зеленим дном, у блакитному кафтані. Він приготувався до прийому калги, однак його обличчя було бліде, аж жовте, і чимось стривожене, Іслам-Гірей відзначив про себе, що, певно, недовго поживе цей анемічний меланхолік. Зняв із голови тюрбана, кинув на долівку, нагнувся до брата і поцілував його в полу кафтана. Бегадир кволо кивнув Ісламові, дозволивши сісти напроти.

– Ор-капу укріплено, хане, – доповів Іслам-Гірей. – Десять веж перебудовано наново, ворота оббиті залізом – жодна жива душа не пройде крізь них. З півночі Крим безпечний...

Бегадир-Гірей сидів, звівши голову. Здавалося, він не слухав рапорту Іслама.

– Чауш⁶⁰ сьогодні прибув із Стамбула, – промовив згодом. – Амурат помер.

Нестриманий і гарячий Іслам схопився на ноги.

– Він же бездітний! – вирвалося із його уст.

Бегадир сполошився, глянув на німих рабів, прошепотів:

– Не вір сьогодні навіть мертвим, Ісламе. Шагін-Гірея скарали на горло.

Здрігнувся Іслам. Він сподівався, що такою буде Шагініна доля, коли той вирішив їхати із Азова до Стамбула. Але чому саме тепер?

– Хто звелів скарати Шагіню, коли султана немає?

– Яничар-ага, – підвів значуще очі хан. – А султан буде. Рід Османів не закінчився. Завтра оперізують мечем Ібрагіма...

Бегадир вдивлявся в глибокі очі молодшого брата. Чекав від нього здивування, обурення або ж навіть сміху.

Та стало враз непроникливим костисте обличчя калги-султана. Тільки хижі, зловтішні вогники на мить блиснули в чорних очах і тут же погасли.

---

⁶⁰ Чауш – посланець.

Розділ п'ятий

*Сказав Пророк, хай над ним буде мир:
«О ви, які хочете влади, запитайте себе, кого і що ви любите?»
З хадісів*

Стамбул напружено очікував коронування нового султана і був напружено тихим. Мліли проти сонця кипариси, спиналися разом із ними до неба мінарети Айя-Софії, по той бік затоки мовчала завжди гамірна Галата, а султанський палац Біюк-сарай причаївся, мов до стрибка, на горбату клину між Босфором і Золотим Рогом.

Третього дня після смерті Амурата із самого ранку почав збиратися народ уздовж Ат-мейдану⁶¹. Люди вдивлялися в бік султанського палацу, що таїв тепер у собі таємницю влади.

Перед полуднем Ібрагім, одягнений у султанську одіжку, в'їжджав у супроводі анатолійського і румелійського кадіаскерів до Біюк-сарая. Попереду на буланому огирі гордо скакав ага яничарів Нур Алі.

Три дні у Малому палаці на Петроні⁶², де навчаються військової справи молоді яничари, готували нового султана до вступу на престол. Займався з Ібрагімом шейхульіслам, навчав його ритуалу коронування, радив, як він має поводитися у перші дні султанування.

Ібрагім, наче новонароджений, не знав нічого – ні життя султанів, ні звичайних людей. Ще шестирічним хлопчиком його відлучили від матері і завезли до Бурси, де він, заледве ставши підлітком, пізнав розкіш розпусти і пияцтва. Султанич блазнював по кафедрях, на вулицях і в циганських притонах, поки Амурат замкнув його до в'язниці, щоб не плюгавив султанського роду.

Дивна доля престолоспадкоємців. Вона не має середини, а тільки небо або пекло – золотий трон або ж смердюча тюрма.

Регель знав, навіщо готується ця вистава з Ібрагімом – треба рятувати династію. В душі ж він противився: як можна оперізувати напіввідіюта мечем Османа? Адже всі, навіть валіде, називали його юродивим.

Шейхульіслам довго придивлявся до мізерного Ібрагіма – він нагадував пагінець проса, що виріс у підвалі. Бліда, аж прозора шкіра на обличчі, боязко стиснуті губи, але очі – ні, очі не божевільні – якісь наївні, хлоп'ячі, і слухає він поради верховного душпастиря, як слухняний учень у медресе. Йому все цікаво, дивно, певне, незвично слухати навіть людський голос, якого стільки років не чув. Він добре запам'ятовує, що має сказати, коли його опережуть мечем, доволі швидко вивчив напам'ять промову до яничарів.

– Ти мусиш бути обережний з яничарами і поки що повинен слухатися великого візира Аззема-пашу, який знає всі подробиці й таємниці державного життя...

– Так, ефенді...

«Його можна зарівно вивчити і на ремісника, і на імама, – подумав Регель, коли підготовка вистави коронування нового султана була закінчена. – Він ще дитина. Але дозріватиме в тронному залі. Що з нього виросте?»

...Ібрагім цупко тримався за поводи, сидячи на буйному перському коні, нагнувся вперед, щоб не схитнутися і не впасти, рідка білява борідка стирчала, ніби приклеєна, султанська чалма, втриє більша від маленької голови, згинала тонку шию. Злякано никали Ібрагімові очі по людях – хтось у натовпі пирснув сміхом, згадавши, певно, величнього Амурата, і пролилася перша кров у жертву новому падишахові.

---

⁶¹ Ат-мейдан – іподром.

⁶² Петроні – квартал Стамбула.

Знічений незavidним виглядом султана, народ мовчав. Та пролунав нараз чийсь гучний голос: «Слава султану султанів сонцеликому Ібрагімові!», а тоді – спочатку недружно, а згодом дивно злагодженим хором – повторила цей клич юрба, раз, другий; клич, видно, мав гіпнотизуючу силу, бо люди повторювали його все частіше, голосніше, до нестями викрикували хвалу тому, з кого готові були хором зареготати.

Відчинилася головна брама палацу, Ібрагім із почтом увійшли на подвір'я, серед якого стояла християнська каплиця, винесена ще Мухаммедом Завойовником із церкви Святої Софії. Тут усі, крім султана, зішли з коней, яничар-ага провів султанського коня до другої брами, куди Ібрагім зайшов сам-один. За цією брамою, на подвір'ї, стояли спагії, вишикувані в два ряди. Між них повинен був пройти султан до дверей селямлика⁶³. Він ступив уперед кілька кроків, та вчув, як починають тремтіти коліна, оглянувся – ескорту сановників не було, з обох боків дивилися на нього кам'яні обличчя озброєних воїнів, і серед них Ібрагім був сам. Страх зчупив м'язи, спазми стиснули горло. Адже його знову віддали стражникам, і ці двері, до яких він має пройти крізь лаву спагіїв, не до султанських хоромів провадять, а... а до тюрми! Боязко зиркав то на один, то на другий ряд воїнів, а вони поштиво згинали голови – трохи вщух пере-
ляк у душі Ібрагіма. Кwapно пройшов між рядами, побіг східцями, двері розчинилися і зразу зачинилися за ним. Ібрагім наткнувся на жакливо бридкого чоловіка, що стояв у коридорі, схрестивши руки на грудях.

Усе... Кінець!..

Величезна голова кретина якимсь чудом трималася на тонкій довгій шії, обличчя без заросту сховалося в складках чорної шкіри, обвисла спідня губа відкривала провалля рота, закладене ґратами жовтих рідких зубів.

Кат...

Ще мить, і пронизливий зойк сполохав би тишу хоромів, але гадючий погляд засльозених очей став улесливим, потвора зігнулася у три погибелі.

– Вітаю, сонце сонць! Я слуга твій, ниций раб кизляр-ага Замбул.

Ібрагім зітхнув, витер холодний піт із чола і, гидливо обійшовши того, хто назвав себе головним євнухом, ступив до зали.

Висока сувора жінка в чорному платті йшла йому назустріч. Упізнав – це була його мати. Валіде підійшла до сина і простягнула руки до його грудей на знак кровного єднання, та Ібрагім різко відштовхнув їх.

– Де ти була, коли я гнів у темниці? – скрикнув, аж тепер усвідомлюючи кривду, яку йому заподіяли.

Затремтіла Кьозем, опустила руки. Ібрагім знає, видно, що вона теж винна в його ув'язненні. І придумав уже для неї кару. А кара для султанської матері одна – в Ескі-сараї. І тоді закінчиться могутність валіде назавжди, їй доведеться до самої смерті жити в Старому палаці на форумі Тавра серед вигнаних султанських жінок, постарілих одалісок, султанських мамок – у бабських дріб'язкових інтригах, сварках, ненависті, приниженні. Молодші там ще живуть надією, що їх візьмуть заміж баші, їй же звідти ніколи не вийти. Помітивши злючий погляд свого суперника кизляр-аги, валіде покwapилася заридати і впасти на коліна перед сином.

– О мій сину! Відомо тільки Богові, що я перестраждала. Жорстокий Амурат не знав меж у своїй заздрості. Він запроторив тебе до тюрми, боячись твого світлого розуму, твоєї сили. Не допомогли мої благання, материнські сльози...

Зм'як Ібрагім, звелів матері встати. Люто блимнув очима Замбул, бо перед султаном уже стояла не злякана жалюгідна жінка, а владна валіде – володарка двору.

Кланяючись і задкуючи, провів кизляр-ага султана в потаємні двері, колір яких зливався з кольором стіни, вивів його по сходах до темної галереї, заґратованої мушарабіями.

⁶³ Селямлик – чоловіча половина турецького дому, султанського палацу.

Ібрагім глянув униз, упізнав шейхульіслама і Нур Алі. Яничар-ага пильно спідлоба дивився на бородатого старого чоловіка в білому одязі. Позаду нього стояв німий слуга, тримаючи над головою великого візира бунчук із п'ятьма кінськими хвостами.

– Тут відбувається рада дивану, повелителю, – прошепотів Замбул. – Ти добре слухай, що говоритиме отой сивобородий, великий візир Амурата – паша. Ти добре прислухайся...

– Азем-паша? – Ібрагім прилип до ґраток. «Це та людина, якої я повинен слухатись, поки навчуся правити державою».

– А потім зійдеш униз, я проведу тебе до тронної зали.

На гаптованих золотом подушках у залі дивану засідали чотири стовпи імперії: великий візир, дефтердар⁶⁴, анатолійський кадїаскер і шейхульіслам. Бо на чотири частини ділиться АльКоран, чотири халіфи були в пророка, вітри віють із чотирьох сторін світу, і чотири стовпи підтримують балдахін над султанським тронном. Та в залі дивану був присутній ще й п'ятий достойник – яничар-ага. Не передбачений ні традиціями, ні Кораном. Наглядач священного порядку Блискучої Порти.

Азем-паша підвівся з подушки і мовив, уникаючи впертого погляду Нур Алі:

– Волею Аллаха відійшов у царство вічного блаженства султан Амурат IV, переможець персів. Мир його прахові. Молодший брат Амурата стане на престол, а наш обов'язок – допомогти йому правити великою імперією. – Підвів голову і додав, дивлячись на Нур Алі: – Допомогти імперії.

Члени дивану приклали руки до грудей на знак згоди.

Ібрагім чекав нападників у тронному залі. Він стояв біля трону, не маючи сили відвести від нього жадібного погляду. Це золоте крісло, що було колись назавжди втрачене для нього, стояло тут, поруч. Ще хвилина, ще мить – і замість вогкої тюремної долівки – трон, устелений коштовними килимами, з леопардовою шкурою в підніжжі, із золотою короною над спинкою. І на ньому можна буде сидіти день, два, рік, вік! Ще хвилина... Ібрагім знає, що скаже диван, проте тремтить у нетерплячому і солодкому очікуванні.

Увійшли сановники. Усі, крім шейхульіслама, вклякли на коліна і поцілували султанські шати. Ібрагім дав рукою знак, щоб вийшли, а тоді впав обличчям на трон і цілував алмазне поруччя, як цілує ізгой поріг отчого дому. Він ще не знав, що дасть йому це коштовне крісло. По-дитячому схлипував, тулився головою до оксамитової леопардової шерсті, шепотів слова вдячності Богові і був, зрештою, в цю мить людиною.

В залі дивану державні діячі запивали пілав шербетом. Великий візир давав обід на честь нового султана. Тільки сам не діткнувся ні до їжі, ні до напоїв.

Тисячі людей стояли під сонцем на вулицях, чекаючи виїзду султана. Нарешті головна брама Біюк-сарая широко відчинилася, і заревів народ. Бостанджі-баша⁶⁵ з півсотнею субашів розігнали людей з майдану, звільняючи дорогу для процесії.

Попереду довгої імператорської валки їхав на білому коні султан Ібрагім. На його жовтуватому обличчі з'явилися рум'янці, очі сіли спокійно в орбіти, тримався він прямо, виставивши вперед коротко стрижену рідку бороду. Подеколи махав для привітання рукою з важкими брильєнтами на пальцях, кидав у натовп срібні монети.

Люди викрикували осанну султанові, билися за гроші, очманілі дєрвіші витанцьовували перед процесією, деякі в екстазі розтинали собі вени і падали під копита, щоб показати свою готовність пролити кров за падишаха.

Поруч із султаном їхав Азем-паша, звисивши в задумі голову.

«Кілька днів тому ці самі люди вітали Амурата, – думав великий візир. – Вітали так само захоплено. Нині його ніхто не оплакує, нині мають нову цяцьку. Що це? Знецінення султансь-

⁶⁴ Дефтердар – міністр фінансів.

⁶⁵ Бостанджі-баша – шеф субашів – охоронців громадського порядку в османській Туреччині.

кого престижу чи байдужість народу до державних справ, які завжди звершуються без його відома? А й справді, що залишається людям, крім політичних видовищ? Від того, що міняються імператори, не міняється людська доля, а є нагода порозважатися серед будня. Але чому ніхто не обурюється, що цього білого коня, на якому зараз їде Ібрагім, узяв у персидського шаха хоробрий Амурат, а великий алмаз на білій чалмі султана – емблема підкореного Багдада? Невже ніхто не помітив такого страшного блюзнірства?.. А я? Я теж їду поруч з Ібрагімом, схвалюючи своєю присутністю це блюзнірство. Але ж я один нічого не можу зробити – позаду мене Нур Алі з полками яничарів. Ба, і за ними теж. Отой бідний ремісник, що он стоїть зі згортком паперу в простягнутій руці, певно, хоче подати прохання новому султанові, а бостанджі-баша штовхає його в груди, щоб не затьмарював урочистості всенародного свята. Отой бідний ремісник і я, найвищий державний сановник, обидва однаково розуміємо все, що діється нині, але ні він, ні я не можемо протестувати. Навпаки, на свої кошти й своїми силами влаштовуємо цей парад, а в душі сміємося. Всі сміємося, крім одного хіба Ібрагіма, що їде на білому коні. Як же вибратися з цього колеса? А хіба можна, коли воно, пущене нами самими, нас самих чавить, крутячись. І ми стали іграшкою власного творіння».

Дервіші бігли юрмами попереду процесії, несамовито верещали, від їх вереску чманів народ, бився в конвульсіях, дехто вибігав на дорогу, падав і цілував сліди копит султанського коня.

«Чи не єдине, на чому тримається імперія, – з жахом подумав великий візир, – це груба сила і фанатизм, розбурханий такими видовищами?»

Імператорський почет прямував до мечеті Еюба, названої ім'ям Магометового прапороносця, який у 48-му році хижри пішов завойовувати Константинополь і загинув тут. Султан Магомет Завойовник, здобувши столицю Візантії, спорудив біля гробу Еюба мечеть, в якій зберігалася одна з чотирьох шабел халіфів пророка – шабля Османа. Нею нині мали оперезати нового султана Туреччини.

Процесія зійшла з широкої вулиці Шахзаде в тісні провулки, видовжилася, народ не вмщувався, залишався в багатих кварталах. Султана зустріли дерев'яні й саманні халупи. В далині, над берегом Золотого Рогу, показалася невелика однокупольна мечеть, а поруч – мармурова усипальниця прапороносця Еюба.

– Це тут криниця з водою безсмертя? – нахилившись до великого візира, наївно спитав Ібрагім. Він чув цю легенду ще в дитинстві, тепер цікаво було дізнатися, скільки в ній правди.

Аззем-паша прокинувся від задуми, глянув на Ібрагіма насмішливо і відповів, забуваючи про титулування:

– Ця криниця тепер безводна. Вона висохла, чекаючи на безсмертних людей, і нема надії, щоб бризнуло джерело.

Ібрагім не зреагував, та й не було коли. Розступилися кипариси, відчинилися ворота, на порозі мечеті стояв шейхульіслам. Султан зліз із коня, яничар-ага роззув його, обмив йому ноги. Верховний духовник сім разів благословив Ібрагіма, потім підійшов до нього і, прив'язуючи до пояса меч, промовив:

– Царю наш, хай вітає тебе Аллах і Магомет, пророк його, пануй нам щасливо й довго.

Ібрагім випростався і продекламував у відповідь слова, яких навчив його шейхульіслам:

– Присягаю, що зелений прапор пророка розвіється від Багдада до Відня, від Каїра до Корсики. Я завоюю німецьку землю, а на вівтарі Святого Петра в Римі звелю годувати свого коня.

Аззем-паша, схиливши голову, промовив побожно:

– О султане, хай сповняться ці слова великого Баязета.

Ібрагім знітився, збентежено забігали очі, шейхульіслам, звівши до неба очі, шептав слова молитви.

Ювелір Хюсам з дружиною Нафісою сиділи на бруку навпроти яничарських казарм, біля яких мав зупинитися коронований султан, повертаючись із мечеті Еюба. Нафіса ще сподівалася побачити свого вихованця Аліма.

Довжелезні казарми стояли тут, у центрі міста, ще з часів Урхана, творця султанської піхотної гвардії «йені-чері». Ні один султан не наважувався поминути ці казарми, повертаючись до Біюк-сарая з мечем Османа при боці. Чи міг передбачити Урхан, що його ідея оновлення турецького війська так жорстоко обернеться проти спадкоємців османського престолу? Чи міг угадати, що воїни, які мали стати слугами трону, самі заволодіють ним і саджатимуть на нього собі вигідних султанів?

Але тоді таке військо було необхідне. Туреччина воювала без перепочинку, не маючи регулярного війська. Урхан зібрав потурчених полоняників – босняків, греків, вірмен, озброїв їх і взяв на своє утримання, щоб були слухняними. Засновник дервішського ордену Хаджі Бекташ благословив нове військо. Опустивши довгого чернечого рукава на голову першого яничара, мовив: «Називайтеся «йені-чері». Хай буде ваше обличчя грізним, рука переможною, мечі гострими, а хоробрість нехай стане вашим щастям».

Для підтримання престижу нового війська Урхан сам записався до першої орти⁶⁶, а всьому корпусові дав герба – ложку, щоб нагадувала воїнам про те, що воювати вони мають за султанський харч. Цю емблему воїни носили на вирізці високої шапки над чолом. Ложка – символ наживи – сподобалася яничарам. Небавом вони самі почали створювати такі емблеми. Казан, у якому варилося їжа, став священним символом орти і дорівнював прапорові. Залишити казан в руках ворога вважалося найбільшою ганьбою, перевернутий котел ставав сигналом до бунту. Військові ранги теж запозичили з кухонного лексикону. Полковника орти називали чорбаджієм – майстром великої супниці, лейтенанти називалися сакка-башами – водносами. Апетити яничарів зростали і згодом почали виявлятися не тільки в емблемах і рангах. Яничари вимагали підвищення плати за службу, домоглися визнати їх кастою, рівною улемам⁶⁷; щоб мати запоруку серед духовенства, закріпили дев'яносто дев'яту орту за орденем Хаджі Бекташа. Врешті почали диктувати свою волю султанам.

З казарм почали виходити яничари – сини Греції, Болгарії, Грузії й українські мальви. В коротких шароварах і кунтушах, у високих з білого сукна шапках з довгими шликами, вони вишикувалися в ряд для зустрічі султана.

Попереду першої орти, до якої повинен був підійти Ібрагім, стояв молодий чорбаджі-баша.

Нафіса підвелася з бруку.

– Хюсаме, поглянь на нього, такий схожий на нашого Аліма.

– Сиди, сиди, – смикнув Хюсам дружину за фередже, – це командир орти, Алім же зовсім молодий.

Заметушилися люди на вулиці, загомоніли, закричали – до яничарських казарм наближалася султанська процесія.

Ібрагім зупинив коня біля вишикуваної першої орти. Нур Алі підїхав до чорбаджі-баші. Молодий полковник із коротко стриженими чорними вусами, орлиним носом витягнувся перед агою яничарів, чекаючи на його команду. Нур Алі вдоволено усміхнувся. Він не жалкуватиме, що під Багдадом призначив цього гордопоставного гяура башею першої орти. Тільки такі, рівні силою і завзяттям, можуть бути справжніми супротивниками своїх хоробрих співвітчизників. Нині ж молодому чорбаджієві випало особливе щастя: вітати від яничарів нового султана і записувати його до свого полку.

Нур Алі кивнув головою.

⁶⁶ *Орта* – яничарський полк.

⁶⁷ *Улем* – вище юридичне духовенство.

Чорбаджієві подали чашу, наповнену шербетом, і він, карбуючи крок, підійшов до султана.

– Великий із великих, султане над султанами! – промовив голосно. – Раби твої, непере-
можне військо яничарів, хочуть зустрітися з тобою в країні золотого яблука – на Дону, Дніпрі
і Віслі!

Ібрагім взяв чашу з рук чорбаджія, вихилив до дна, наповнив її вщерть золотими моне-
тами і вигукнув до яничарів:

– Воїни! Згадайте славу римлян, колишніх повелителів світу. Продовжуйте їхню славу.
Перемоги магометан хай будуть для невірних карою небесною!

Великий візир, шанобливо схиливши голову, мовив:

– Хай кануть у серця воїнам слова великого Магомета Завойовника.

Ібрагім блимнув очима на Аззема-пашу. Він аж тепер зрозумів, що візир глузує з нього.

Яничари вигукнули дружно:

– Кизил ельмада герюшюрюз!⁶⁸

А коли затихла луна і над майданом залягла хвилева тиша, почувся враз жіночий лемент:

– Аліме, сину мій!

Стара жінка проривалася через ланцюг субашів, простягала руки, повторюючи:

– Ти живий, Аліме, синочку мій!

Чорбаджі повернув голову на голос жінки. Він упізнав Нафісу, густо почервонів, погляд
його зустрівся з Нур Алієвим. Бачив, як субаші волочать жінку через вулицю, б'ючи й штов-
хаючи її, і не моргнув оком.

На вулицях веселився народ. Султанський почет прямував до Біюк-сарая, минаючи двір
Айя-Софії, де поруч із тюрбе⁶⁹ султанів виросла нова могила. Старий тюрбедар⁷⁰ читав уголос
фатиху⁷¹ за упокій душі Амурата IV. У головах лежала біла чалма, на шовкових шалях, що
вкривали гріб, золотів напис: «Тільки Бог вічний».

Наступного дня в годину прийому великий візир Аззем-паша зайшов до тронної зали
повідомити падишаха про стан державної скарбниці. Ібрагім сидів на троні й насторожено
дивився на величного старця, що гордо, не кланяючись у пояс, ступав серединою зали. Знав
молодий султан, що ця людина є нині господарем імперії, і довго ще Аззем-паша вирішува-
тиме державні справи, не радячись, а доповідаючи про них султанові. Так сказав шейхульіслам.
Ібрагім вдоволений був із цього, адже він ні з чим не обізнаний, але згадалися єхидні слова
візира під час параду, і в душі несвідомо нарастив протест проти будь-якої його пропозиції.

– Я повинен, – сказав Аззем-паша, – ознайомити тебе, о султане, зі станом державної
скарбниці, що тримає цей трон. Довгорічна війна з персами спорожнила куфри, а здобуте баг-
дадське золото не наповнило їх. Крім цих мішків із грішми, що стоять напоказ біля дверей
залу дивану, в особистій султанській скарбниці небагато знайдеться. Чи не варто б зменшити
плату...

Ібрагім підвів руку, зупиняючи великого візира. Дотепер він був позбавлений потреби
мислити, але вчорашня церемонія вже почала лягати тягарем відповідальності на плечі. Йому
ще хотілося по-хлоп'ячому скрикнути: «Дайте мені спокій, я хочу відпочити», та розумів, що
мусить щось робити в цій державі, якою звелено йому керувати. Як керувати? Чиїми руками,
чий розумом? Радили слухатися великого візира, але Ібрагім не хоче, не хоче! Майнули перед
очима образи потайної валіде, гидкого кизляр-аги Замбула, і зупинилася стрічка пам'яті на

⁶⁸ Кизил ельмада герюшюрюз! – Ми зустрінемося в країні золотого яблука! (Турецьк.)

⁶⁹ Тюрбе – гробовець.

⁷⁰ Тюрбедар – цвинтарний сторож.

⁷¹ Фатиха – перша сура Корана.

постаті Нур Алі, який, мов ангел Монкір, що веде людину понад пеклом до раю, з'явився кілька днів тому у дверях двірцевої тюрми.

– Накажи покликати Нур Алі, – сказав. – Він воював з Амуратом у Багдаді, йому ж і краще знати про воєнні витрати.

– Ліва рука, султане, не знає, що робить права. Нур Алі воював у Багдаді, я ж залишався у столиці. Яничари билися, щоправда, хоробро, проте надто великої плати вимагають за кров. Про це добре знає дефтердар і я – великий візир.

Замбул, що стояв за порт'єрою, підслуховуючи, миттю вибіг, і за хвилину перед султаном стояв зігнутий у пояс яничар-ага.

– Я слухаю тебе, султане.

Ібрагім придушив у собі здивування: як швидко все робиться! Тільки-но задумав покликати Нур Алі, а він уже тут, наче прочув бажання султана.

– Що можеш ти сказати про витрати на війні з персами, Нур Алі? – запитав султан.

– Багато крові пролилося, султане. Чи зуміють навіть найбільші мудреці світу назвати скарб, дорожчий за кров султанських лицарів? А ще коли згадати, що вона лилася невинно, не в боях, – у зачинених казармах на Скутарі від меча жорстокого Амурата. І ні одного акче не заплачено ні за багдадську, ні за султанську кров. Твої війни чекають на плату, султане, – закінчив виклично яничар-ага.

Ібрагім зрозумів: Нур Алі не просить, а ставить ультиматум. Він знає, що це значить, коли яничари вимагають грошей, а султан не може їх дати. Султана Мустафу вперше в історії Туреччини скинули яничари з престолу, коли той знизив їм платню. Та цього хоч залишили живим. Жорстокішою була доля його сина Османа II. Після поразки під Хотином яничари зажадали такої ж, як і нині, плати за кров – золотом. Не знайшовши ні алтина в порожній скарбниці, Осман наказав перетопити золотий посуд, що зберігався у фортеці Едікуле. Золото виявилось низькопробним, на ринку курс грошей катастрофічно впав. Тоді шістдесят яничарських орт, весь стамбульський булук, збунтувалися. Яничари поперевертали на кухнях казани з пілавом, забарабанили по них ложками, покидали тарілки і вийшли на Серальський майдан. У смертельному переляку Осман наказав стягти голову великому візирю і виставити її на золотій таці перед брамою – ось, мовляв, винуватець. Але це не спинило розлютованих яничарів, вони вдерлися до тронної зали і зажадали плати справжнім золотом. Осман показав на дефтердара – то він розтратив скарб, але і це не допомогло. Яничари накинули султанові шнур на шию, витягнули на вулицю й мертвого поволокли містом на пострах Османовим нащадкам.

Не уник підступної смерті, зрештою, владний приборкувач яничарів Амурат IV. А він, Ібрагім, їх ставленик. Яничари посадили його на трон, вони ж можуть і скинути. Не як повелитель, а як невільник, що ладен дати за себе будь-який викуп, проказав квапливо:

– По п'ятсот піастрів на орту... По п'ятсот!

Обличчя Нур Алі проясніло – щедра була плата, і жахнувся Аззем-паша. Яничар-ага, кинувши переможний погляд на візира, миттю зник за дверима.

Розділ шостий

*В Туреччині та на брамі кам'яній
Там сиділи два братчики молодії.
Один сперся на поруччя, задумався,
Дрібненькими слізеньками умивався.
Ой стій же ти, милий брате, не журился,
Яка красна Туреччина – подивися!*
Українська народна пісня

Мішки з грішми розвозили по казармах, кидали по одному перед кожному орту. З казарм вибігали яничари, намагаючись випередити один одного – хто перший схопить мішка, той отримає десять пістрів у нагороду.

Чорбаджі Алім – чорнобровий красень, одягнений у дорогий червоний кунтуш, стояв обабіч і чекав, коли його заступник по казармі, ода-баша, подасть йому мішка із грішми. Сягнув рукою, вийняв золоту монету, подав її переможцеві, а коли яничари розділили золото між собою, мовив урочисто:

– Я віддаю свою платню вам, хоробрі воїни, щоб ви сьогодні побенкетували на честь султана Ібрагіма.

Нині він міг бути щедрим. Алімові випало щастя, яке трапляється раз на десяток років одному з тисяч: він подав коронованому султанові чашу шербету. Йому тільки двадцять п'ять років, і вже чорбаджі, завтра з благословення султана стане булук-башею, післязавтра – яничар-агою. І хай буде благословенний той день, коли кримський хан Джанібек-Гірей вирушив трьома шляхами в Україну, щоб помститися козацькому гетьманові Тарасові Федоровичу за зруйнований Перекоп. Щедрю плату взяли тоді ногайці з України – безкарно. Тисячі бранців пішли на сириці до Перекопу, не надіючись ні на визволення, ні на викуп. І слава Аллахові. Тобі, чужий могутній боже, вклоняється до землі чорбаджі Алім за те, що вирвав ти його з проклятої землі, за те, що допоміг її забути і зняв з нього обов'язок віддячуватися предкам за своє народження.

Яничари бенкетували. Порозсідавшись навколо казана, з якого курилася пахуча каурма⁷², вони їли і крадькома запивали вином; збоку на килимі за тацею, вивершеною помаранчами і ананасами, сидів Алім і теж пив вино.

Все, що минуло, здавалося йому тепер вервечкою снів, бо дійсність для нього починається нині, а сни повинні канути навіки в небуття.

Та все-таки вони були.

Стояла колись білостінна хата посеред великого хутора, а в тій хаті, обсаджений головатими соняшниками, жила молода козачка з хлопчиком Андрійком. Серединою села бігла курна дорога, вздовж якої струнчилися двома рядами дерева, схожі на кипариси.

У дворі гелгекали гуси. Андрійко любив цей безугавний гам: він будив хлопця вранці і виганяв у широкий степ. А степ безмежний, його не можна перейти ні за день, ні за два, тому часто аж смерком повертався додому і покійно вислуховував докори жінки, яку називав мамою.

– Де ти бродиш, козаче, до ночі? – сварила мама. Вона тулила до себе одинака і завжди при цьому нагадувала йому, що колись не в степу, а он у саду, пропав його маленький братик. Татари наскакують, цигани вандрують... – Ось приїде батько з походу, поскаржуся йому.

Батька Андрійко бачив зрідка. То був статечний довговусий козарлюга в синьому жупані, з шаблею при боці; гості звали його паном сотником. Знав Андрій, що батько воює з татарами у тій далекій кримській землі. Тут же татар ніде не бачив, тому й не боявся їх, хіба іноді вночі,

⁷² Каурма – суп із баранини.

коли надворі гриміло, блискало і шуміли дощові потоки. Але вдень, коли все довкола пахло, аж дух захоплювало, – звідки могли взятися ті косоокі злі люди, що їздять на конях і забирають дітей із собою? А навіть якби були, то як знайдуть його у високій, мов ліс, траві?

Баранчики білих хмарок пливли над степом, навкруги щось без угаву дзвеніло, присипляючи. Прокидався, коли розпечена сковорода торкалася обрію, – тоді чвалом біг додому, а по спині все-таки снували мурашки страху.

Найцікавіше було ходити у степ із пастухами, що пасли громадську череду. Її вигонили далеко, на цілий день, тоді мати сама споряджала йому торбину, з якої тягло спокусливим запахом свіжого хліба, сала й часнику. Корови розкошували соковитою травою, хрумкотіли й форкали коні, пастухи, погейкуючи, віддалялися, а хліб солодко пах і ніде так не смакував, як тут – на степовій волі.

А коли ляжеш на спину і незворушно дивишся в глибоке небо, тоді бачиш усе, про що мріється: батько на яблукастому коні, а поруч з батьком він сам – на білому, і шабля в руках, і червоний жупан розвівається на вітрі. Ось мчать вони обидва, тільки вихор біля вух; втікає гостроверха татарва, шабля свиснула в повітрі – чах, чах! – летять погані голови з пліч, а коні рвуть копитами землю, тупотять, тупотять, тупотять...

Кинувся, схопився на ноги, що це? Чотири вершники з брунатно-сірими обличчями, косоокі, люті, стоять над ним, щось викрикують незрозумілою мовою. Пустився втікати – та це ж татари! – один вершник зіскочив з коня, схопив його під пахву і посадив у сідло поперед себе. Андрійко запручався, заверещав, тоді йому заткали шматом рота і поскакали по безлюдді.

Потім було багато людей, які ридали, голосили. Андрійко шукав очима хоча б одного знайомого обличчя – не знайшов нікого. Якась жінка сказала йому, що до його хутора татари не дійшли, бо звідкись начебто жене козацька погоня.

Ще жевріла надія, що наздоженуть козаки. Та згасала вона з кожним днем. Брили люди, зв'язані по кількадесят воловодами, витоптували в степу чорний шлях, і лише гайвороння летіло слідом.

Татарин віз Андрійка в своєму сідлі, шмагав нагайкою ясирних, а до нього не торкнувся й пальцем, годував та все примовляв: «Якши джигіт, біюк бакшиш».⁷³

Страшніше було на привалах. Дикі ноги розв'язували дівчат, жінок і прилюдно гвалтували, немічних і хворих убивали – жах добирався до серця хлопця. Благально дивився в очі татаринів, і той чомусь приязно всміхався до нього.

«Чому? – думав Андрійко. – Чому косоокий ні разу не вдарив мене нагайкою? Може, тому, що я покійно дивлюся в очі своєму панові? Он лежить чоловік із розрубаною головою. Він кидався до ногайця, коли той забирав у нього дочку для соромної втіхи, – і тепер мертвий. Не допоміг нічого, а життя втратив. Був би сумирний – жив би. Б'ється дівчина в риданні – подвійне зараз горе в неї: безчестя і сирітство... Тож єдиний вихід для невільника – покора».

Смішним здалося зараз оте видіння в небі: він із батьком женеться за татарвою на коні. Дурниці, ніхто таку силу не поборе, немає козацьких погонь – це вигадка нещасних для своєї потіхи. Нема ніде того Трясила, що трусить кримською землею, – то мамина казка. Є тільки татари, що панують над усім світом і роблять те, що їм забагнеться. Треба з цим змиритися, інакше – смерть.

Скільки днів минуло – годі злічити. Зупинилася валка перед п'ятигранною вежею, що височіла над гнилою водою Сивашу. «Перекоп», – сказали бранці. Кінець вільних степів, ворота до вічної неволі. Буйні шовкові трави змінилися сухою колючкою, важкі чорні дροхви збилися понад берегом, наче отари баранів у полудневу спеку; на каменях, схожі на розбійників, чатували яструби, і ширяли під небом чорні орли. Чужинецька чужина...

⁷³ Якши джигіт, біюк бакшиш – хороший юнак, великий бакшиш.

І вже не залишилося в Андрійка ні крихти віри в те, що десь тут батько, сміливий і хоробрий, воює з ворогами, – це теж мамина вигадка. Ніхто ніколи не займав цих мурів ані високого валу, що загородив перешийок від блакитної гладіні моря до боліт, звідки тягне терпким запахом солі і гнилою рибою. Вежа вперлася задньою стіною у вал і двома зачиненими брамами та жерлами гармат зупинила татар і бранців. Велика голова сови, вирубана в камені між брамами, загадково дивилася на людей, що втомлені падали з ніг, і говорила до них розумними очима: «Така ваша доля».

Андрійко вдивився в очі нічної птахи: їй дано бачити світ тоді, коли його не бачать люди, тому знає вона більше. Люди за щось борються, страждають, гинуть, а птаха знає, що все те даремно; люди на щось сподіваються, а птаха знає – нема на що. І тому промовляє мовчки досвідченими очима: «Заспокойтеся і покоріться. Така ваша доля».

Хлопець відчув, як назавжди розвіялися його надії на порятунок. Бо нема в людей власної волі для здійснення своїх бажань. Є воля долі, і опиратися їй безглуздо – вона байдужа до людських прагнень, як ось байдужі ці великі пташині очі до горя бранців, із яких знущається здичавіла татарва.

Татарин зсадив Андрія з коня, поплескав його по плечу і спитав, ламаючи українські слова:

– Як назвав тобі мама?

Чорбаджі Алім і нині пам'ятає те дивне ім'я, що було колись його власним.

– Андрій, – відповів.

– Алім будеш. Чула, Алім!

Косоокий наказав йому скупатися в морі, сам виправ своєму бранцеві сорочку, і ще не встигла вона висохнути, як старший валки загорланів на ясирних, щоб вставали.

Засвистіли нагайки, почалося паювання.

З брами, біля якої стояли на варті зовсім не подібні до вилицюватих ординців молоді воїни, вийшов огрядний чоловік у чалмі і скомандував щось. До нього дрібно підбіг Андрійків хазяїн, поклонився і показав рукою на своїх бранців. Чоловік у чалмі не звернув на нього уваги, підійшов до крайньої ясирної групи, потім до другої, третьої, розводячи окремо чоловіків і жінок. Лемент, голосіння вдарились об мури фортеці. Та не зморгнула оком камінна сова, і байдуже дивилися вартові яничари на розподіл ясиру.

З кожної групи турецький мубашир відраховував щоп'ятого – чоловіка і жінку, вибираючи найсильніших, найвродливіших, і відводив убік. А коли дійшло до Андрійка, татарин розвів руками, сказав:

– Великий бакшиш для султана, ефенді.

Мубашир заголив хлопцеві живіт, потім спину, розтулив йому рота і поводив пальцем по зубах, а татарин усе примовляв і улесливо усміхався. Довго морщився ефенді, заперечливо хитав головою, врешті забрав Андрійка і підійшов до інших груп.

Відбір данини для султана тривав до передвечір'я. Андрійко опинився серед гурту хлопців, яких заганяли у браму фортеці. Він простягнув руки до свого хазяїна, та ногаєць знизав плечима і вимовив:

– Кісет...

Це було перше слово, яке зрозумів Андрій без тлумачення. Доля. Така доля – і нічого не вдієш. Це саме слово говорила камінна сова, і диво: від нього вселявся в душу спокій.

– Кісет... – прошепотів чорбаджі Алім. – Кісет! – крикнув, стукнувши чашею об долівку.

Та ніхто з яничарів не звернув на нього уваги. Воїни бенкетували. Алім налив ще раз повну чашу вина і вихилив.

Галера з ясиром, відібраним для султана, наближалася до Босфору. Мубашир віз падишахові данину від татар: степових красунь – до гарему, добірних чоловіків – до галер і щонайцінніший товар – хлопчиків – для яничарського оджака.⁷⁴

Вижовклі від морської хвороби, чисто одягнені й пострижені хлопці сумно вдивлялися в круті береги вузької протоки. Галера увійшла в лійку між мисами Румелі і Анadolу. По обох боках на горбах, порослих кипарисами і кедрами, розкинувся чужий край: невеличкі густі села з мінаретними шпилями, форти, замки, башти, помаранчеві гаї.

Андрій, нагодований і вбраний, уже забув про доброго татарина – тут з ним поводитися не гірше. Він із цікавістю приглядався до мальовничих берегів. Згадував розповіді батька про страшний бусурманський край, забриніли в пам'яті пісні сліпих бандуристів про тяжку турецьку неволю – усе те ніяк не збігалось з враженням від цього світу, що лежав, зеленоміражний, над босфорськими водами. І де ті жорстокі турки? Мубашир часто підходив до Андрія, говорив до нього по-своєму, хлопець швидко схоплював мову. Ефенді казав йому стежити за порядком, ділити їжу, – Андрій був старшим за інших хлопчиків. Це призначення старшим було для нього приємним та й вигідним: він отримував ласкаву усмішку від турка і більшу порцію баялди.

Галера причалила до берега у Золотому Розі. По обох берегах затоки блищало золотими куполами мечетей, рясніло лісом мінаретів велике місто. Воно топилося в садах і вабило незнайомістю. Тепер Андрій уже не боявся долі – забувся свист татарських нагайок, лемент бранців: у галерних трюмах цілу дорогу панував спокій, і три рази на день заходив до хлопців привітний мубашир.

Ось він зайшов і наказав виходити один за одним на горішню палубу. Сюди не впускали нікого під час подорожі. Андрій ступив на дощаний поміст і враз жахнувся від того, що побачив: на двох рядах лавок по шестеро сиділи приковані ланцюгами до весел виснажені, зарослі чоловіки, роздягнуті до пояса. З-під шкіри випиналися суглоби, спина списані синіми пружинами, кайдани повиїдали зап'ястя до костей, спалені гарячкою очі каторжників дивилися на хлопців, і почувся раптом стогін поміж гребцями:

– О Україно... О діти мої!

Засвистіла таволга, пробіг ключник між рядами, лупцюючи направо й наліво, верещав; і вирвалася раптом нерівна пісня – здалося, що це він, ключник, примусив людей заспівати:

Плачуть, плачуть козаченьки
В турецькій неволі.

Таволга шмагала по обличчях, закипалися криваві басамани на голих спинах, бризкала кров, а пісня не вгавала:

Гей, земле проклята турецька,
Віро бусурменська,
О розлуко ти християнська!

Почувся плач дітей. Обличчя доброго ефенді налилося кров'ю, він прискочив і почав бити хлопців кулаком по обличчях – тих, хто плакав.

Андрій здригався всім тілом при кожному свисті пружної перекопської лозини, суворі вусаті обличчя гребців нагадали йому козаків-сусідів, батька, пісні кобзарів згадалися, та він закусив до крові губи, стримуючи плач. Знав, що від того, покотиться чи не покотиться по його обличчю сльоза співчуття і жалю, залежатиме його доля на довгі роки. Треба витримати, бо

⁷⁴ Оджак – яничарський корпус.

ж треба жити. А його сльози не допоможуть цим людям. І їхні сльози не допоможуть йому. Є кісмет – доля. Від неї все залежить, і їй треба коритися.

Розлючений мубашир підбіг і до нього, рука в розмаху зупинилася. Вимовив:

– Добрий будеш яничар!

Позаду замирала пісня, стихав таволжаний свист, хлопчики йшли берегом до воріт султанського палацу.

У дворі їх вишикували в довгий ряд, і тоді вийшов до них сивобородий чоловік – великий візир – у супроводі білих євнухів.

Євнухи розбіглися уздовж ряду, приглядалися до обличч хлопців, запитували імена, принохувалися, мов голодні пси, і кидали коротко: «До медресе», «на човни», «до саду». Хапали за руки, групували і швидко виводили за ворота.

Підійшла черга до Андрія. Він виділявся серед хлопців зростом, міцною поставою, вражав характерно закреслений ніс, чорні широкі брови. Євнух наблизив до нього безбороде обличчя, ехидно придивлявся до козацького сина, батько якого, певно, палив Трапезунд або Скутарі. Спитав:

– А тебе як звати, козак?

Чекав погордливої відповіді від степового орляти, щоб потім помститися страшним присудом: «До німих».

Завагавшись на мить, Андрій відповів чітко по-турецьки:

– Я називаюся Алім.

Євнух здивовано звів брови, задоволено хмикнув мубашир.

– У сім'ю на виховання, – кивнув великий візир.

Вервечка картинок-спогадів обірвалася. Перед очима постала стара жінка, яка вчора про-ривалася крізь ряди субашів із зойком, що може вихопитися тільки з грудей матері: «Аліме, синочку мій!»

Нафіса... Алім колись любив її. Він був ще малий, потребував ніжності і мав її. Алім вдячний Нафісі – вона навчила його своєї мови і віри, впровадила в нове життя, яким він живе сьогодні. А це не прийшло так легко.

Алім добре пам'ятає молитви, яких вчила рідна мати. Вони були зрозумілі й милозвучніші, спочатку він потайки шепотів їх перед сном. Нафіса не лаяла за це, але щодня, свято переконана, що її віра справедливіша, вчила його Корану. Бачила, що хлопець довіряє їй: ретельно молиться п'ять разів на день, виконує мусульманські обряди. Та не здогадувалася вона, не знала, що діється в душі юнака.

Алімові потрібні були нова віра і мова, він розумів це. Тому перестав молитися по-материнському. Бо що з них, тих молитов, коли тут інший бог, і від цього бога він залежний? Проте весь час відчував роздвоєння в душі: двох богів він знає, і обидва чужі. Той, християнський, тепер над ним невластивий, тож немає потреби звіряти йому свою душу. А мусульманський бог зовсім чужий. Однак він є, керує людським життям на цій землі, де Алім живе, і з цим богом треба рахуватися. Треба коритися йому, як колись мубаширові на галері. Та разом з таким прийняттям нової віри зникали святощі з душі хлопця. Все в цьому світі підпорядковане користі, тож і він, Алім, мусить якось скористатися з життя. Хюсам заробляє на хліб ювелірними виробами, колишній батьків сусід в Україні – ралом, йому ж необхідно погодитися з новою вірою, щоб міг колись жити з меча. Усе це просто і зрозуміло. А тому мусульманський бог потрібен йому настільки, наскільки вимагає цього меч, мова – теж, материнська любов Нафісі – також. Тепер меч уже є. Тож хай не сердиться Нафіса. Її любов стала нині такою ж непотрібною, як колись добрий християнський Бог. А мова й віра – стає в пригоді.

Алім швидко сприймав науку Хюсама і Нафіси, все рідше снівся рідний степ, а потім і зовсім забувся, як забуваються речі, без яких легко можна обійтися.

Старий Хюсам, милуючись степовою вродою юнака, полюбляв іноді називати його козаком, та морщився від цього слова Алім, усе здавалося йому, що між ним і родовитими мусульманами вмісне роблять якусь різницю, що звучить це наймення погіршливо. Глуха ненависть до Придніпровського краю засівалася в серце, адже саме через ту землю, де народився, не може він дорівнятися новим співвітчизникам, хоч знає Коран не гірше за них і знаменито розмовляє турецькою.

Нафісу називав мамою, та прийшов час, коли поняття «мама» стало таким же тягарем, як колись сни про степ. Аліма взяли на військовий вишкіл до яничарських орт. Заплакана Нафіса провела юнака до самої казарми і на прощання почепила йому на шию амулета. Цей срібний ромбик із зерниною мигдалю всередині любовно вирізьбив Хюсам. На очах у яничарів Нафіса обійняла Аліма, поцілувала і тихо заплакала. І тут пролунав регіт – глузливий, злий.

Розчервонілий від сорому хлопець вбіг до казарми, яничари смикали за амулета, шарпали поли кафтана і, замість шаблі, дали йому різьблену з дерева ляльку.

Цілу ніч простогнав юнак на своєму лежку – осміяний, принижений, а вдосвіта тихо піднявся, зірвав із шиї амулета і викинув його до відхожої ями.

Алім швидко змив із себе ганьбу Нафісиного поцілунку. Він добре стріляв із лука, з яничарки⁷⁵ і пищалі⁷⁶, переганяв своїх однолітків у шалених перегонах на Ат-мейдані. Слухняно виконував накази, бо непокірних били палицями в п'яти; ретельно вивчав військову справу, бо бездарних посиляли до цеху м'яти шкури. Ріс мовчазним, бо знав, що в того життя довге, у кого язик короткий: уночі біля кожного п'ятого учня лежав євнух і підслуховував, хто про що і якою мовою перешіптується, щоб потім вільнодумців покарати голодом.

Алім прагнув стати воїном. Чекав з нетерпінням того дня, коли його назовуть яничаром і запишуть до орти.

Минуло кілька років, поки цей день настав. На площі перед казармами вивісили криваво-червоне полотнище зі срібним півмісяцем і кривим мечем. Весь стамбульський булук⁷⁷ вивели на майдан. Навпроти яничарів вишикували аджем-огланів⁷⁸. Імам прочитав молитву, виголосив проповідь:

– Ви гвардія султана. Ви охорона імперії. Будьте гідними звання йені-чері і не забувайте, що найлютіші ваші вороги – болгарські гайдуки, сербські ускоки, грецькі клефти і українські козаки.

Високий чорновусий Алім стояв на правому фланзі. Він нині, нарешті, отримав яничарські регалії – це означало, що йому повністю довіряють. Та останнє слово імама неприємно шпигонуло в серце – здалося, що на нього, саме на нього зиркнули сотні очей. Повів головою ліворуч і заспокоївся: аджем-оглани дивилися на яничара-агу, що підходив до їхніх рядів.

І тут почувся злобний шепіт ззаду, мабуть, адресований сардарові⁷⁹, та спалахнули рум'янцями смагляві щоки Аліма...

– Байда...

Це хтось із ляхів. Ім'ям Байди Вишневецького, що загинув, підвішений гаком на мурі фортеці Едікуле, ображали польські яничари українських. Це була найтяжча образа. Алім стиснув ефес шаблі і насилу стримався, щоб не освятити її кров'ю.

– Байда... – повторив чорбаджі Алім, і тоді спалахнула в мозку найстрашніша згадка. Він випив ще одну чашу вина, щоб залити, втопити небажаний спогад, але безголова постать у

⁷⁵ Яничарка – яничарська рушниця.

⁷⁶ Пищаль – ручна гарматка – зброя яничарів.

⁷⁷ Корпус яничарів ділився на три з'єднання – *булуки*. Стамбульський булук складався з 60 орт.

⁷⁸ Аджем-оглани – іноземні юнаки (*турецьк.*). Яничари-школярі.

⁷⁹ Сардар – полководець. Так називали яничара-агу.

закривавленому фередже не вступалася з-перед очей, стояла перед ним, як недавно у снах. Від цієї примари хотілося втекти з казарми, та насторожилися яничари, побачивши, як зблід їхній чорбаджі-баша. Алім напружив сили і глянув на привида упритул. А тоді відчув, що більше його не боїться. Вчора сталася в його житті подія, що виправдовувала, видно, непростимий гріх, і цей привид з'явився тепер не для докорів, а для утвердження Алімової влади, сили і жорстокості. Бо віднині ці якості, а не жалюгідні муки сумління, вестимуть його в житті.

То сталося в Багдаді. Рано-вранці Амурат, вислухавши від меддаха Омара зловісне тлумачення сну, очманів. Та замість стягти віщунові голову, він наказав штурмувати стіни міста і сам кинувся в бій.

Алім між першими видряпався на мур. Чи то повела його жадоба битви і слави, чи то з персами хотів звести рахунки – але за що? А може, гнали його до бою пильні очі чаушлара⁸⁰, що гасав позаду орти на фарбованому коні і приглядався, як б'ються воїни, щоб потім доповісти яничарові-азі. Добираючись по драбині до гребеня муру, звідки вже котилися додолу безголові яничари, Алім ще раз оглянувся: так, чаушлар не зводить саме з нього погляду. І тільки з нього. А в тому погляді – старе недовір'я, а той погляд мовчки вимовляє найогидніше слово: «Козак, козак, козак!» Алім відчув тепер гостріше, ніж будь-коли, як він ненавидить те плем'я, що його породило! «Козак», – говорив Хюсам, милуючись вродою юнака; «козак», – дражнили його в сварках товариші; «козак!» – гримав на нього імам, коли Алім збивався на якійсь сурі Корану. Це слово іноді доводило юнака до сказу, він не раз вихоплював ятагана із піхви, щоб... Та не було під руками того козацького племені, яке хотілося вирубати дощенту.

А чаушлар ось стежить за ним пронизливими очима, бо не вірить у його щирі ненависть! То йди, скачи на фарбованому коні і поглянь, як Алім воює за найсправедливішу віру безбаченків.

Він видряпався на мур і оскаженіло кинувся на противників. То козаки чи перси? А, однаково!

«Дивися, чаушларе, пильно дивись і оціни ж нарешті справжнього яничара!»

Наглядач на зеленому коні помітив його старання. Він прискакав до яничара-аги і показав на Аліма булавою. А коли перське військо було розбите і куріли руїни Багдада, коли яничари розбивали підвали і виносили скарби, їжу і напої, Нур Алі покликав до себе Аліма і сказав:

– Ти хоробрий воїн, і я хочу призначити тебе на місце загиблого в бою чорбаджія першої султанської орти. Та щоб тобі назавжди повірили, що ти до кінця відданий ісламу і його величності падишаху, мусиш... Сюди її! – махнув рукою, і зброєносці привели перед Аліма молоду жінку з розпущеним русим волоссям у білому фередже. – Це наложниця гарему шахського сановника. Вона родом із того поганого краю, що плодить бандитів, розбійників, грабіжників нашої священної землі. Ця козачка зарізала нині двох яничарів, що хотіли зблизитися з нею. Ти мусиш її скарати.

Алім ще не вбивав жінок, а ця, на диво, нагадувала ту, яку колись, у ті малопам'ятні часи, називав мамою. Рука з ятаганом опустилася, і почув Алім мову, яку – о прокляття! – ще пам'ятав:

– Козаче, соколе, – промовила тихо дівчина. – Мені, орлиці, теж обрізали крила, як і тобі. Але в мене ще залишилися руки, і я ними викупила ганьбу. Чей і тобі не пізно. Зрубай голову хоч одному ворогові, і Бог, і люди простять тобі.

Війнуло від цих слів запахом скошеного степу, гірким полином, вечірньою м'ятою, щебетом жайворонка над весняною ріллею, а в синьому небі два вершники помчали за татарвою...

⁸⁰ Чаушлар – наглядач за поведінкою яничарів у бою. Чаушлари їздили на фарбованих конях, щоб виділятися серед воїнів.

Нахлинуло це так раптово, що – мить, і він втратив би все. Та дівчина, побачивши вагання яничара, підступила до нього і мовила голосно, твердо, люто:

– Твій предок Байда три дні на гаку висів і не зрадив, а ти боїшся смерті, що станеться в один мент? Три дні...

Не доказала. Свиснув ятаган, покотилася дівоча голова. Тіло впало Алімові до ніг, кров бризнула на шаровари.

– Вітаю тебе, чорбаджі-баша, – почув Алім голос Нур Алі, та не побачив сердара за червоною каламуттю, що залила очі.

Вона приходила до нього вночі і говорила завжди: «Козаче, соколе...» Ці слова вже не навівали запаху скошеного степу, а тільки лють на докори сумління, яких не сміє бути в чорбаджія. І за що докори? За той дитячий короткий сон, який давно розвіявся, який тепер став зовсім зайвим?

Яничари бенкетували. Підпили, заводили тягучих турецьких пісень, потім несміливо зазвучала на лютні сербська мелодія, хтось затягнув українською. Чорбаджі Алім не звертав на це уваги. У яничарському оджаку співати рідною мовою дозволялося.

Розділ сьомий

*Перше, ніж увійти, подумай, як вийдеш.
Східна приказка*

За Карантинною Слободою тягнеться вниз до моря західне передмістя Кафи. Весною, коли перепадають дощі, тут буяють бур'яни і полин, влітку вони збиваються в клоччя і тліють на вітрах; тріщать без угаву цикади і ліниво визирають із тріщин голодні ящірки.

Димове повітря тремтить над вигорілим побережжям, а сонце вже хилиться з полудня і не так пражить. З низьких мазанок вибігають голомозі татарчуки, збігають до моря, кидають у воду галькою, верещать, тлумляться. Нараз зупиняються вражені, зчудовані. Над бухтою під кручею стоїть на камені шпичкувата дівчинка: вітер розгонить її довге хвилясте волосся, лопотить малиновим сарафаном, а вона вдивляється в голубі озерця, що розкидалися по морській гладіні, і не чує гамору хлопчаків. Срібlistий пруг потягнувся за байдаком – ось він зникає за горизонтом, далеко, в порту, стоять величні галери, схожі на казкових гігантських лебедів, тихо дихає море, ледь торкаючись хвилею до підніжжя каменю.

Хлопці знають усіх мешканців передмістя – від найстарішого до малого, всіх турецьких дервішів з такіє, навіть поважних ходж зі Слободи, але звідки взялася ця дівчинка з чорним волоссям і з брунатним чарівним личком?

– Ти хто?

Вона незворушно дивиться поверх їхніх голів. Чи не бачить?

– Хто ти така?

– Я – Мальва, – відповідає спокійно дівчинка, замріяні очі опускаються на поголені голови татарчуків і виливають синяву, ніби вони начерпнули її тільки що з моря і щедро морю віддають.

Бешкетники торопіють, вони не знають, що сказати, – такої дівчини ніхто ніколи ще не бачив на цьому передмісті. Та хто ж вона?

– Ти звідки? – знову спитали, та вже без хлоп'ячого нахабства.

Дівчинка розвела руками, зірвала білу квітку клематису, що звис гадючкою по скелі, і кинула їм униз.

– Не знаю! – гукнула, пострибала кізкою по приступках скелі і за мить опинилася на верху, а потім зникла, наче й не було її тут ніколи.

– Гурія... – прошепотіли хлопці в побожному страху.

Марія чекала на дочку перед брамою такіє, нетерпляче виглядаючи. Вона тільки-но зварилася вечерю для монахів, зараз оголосять передвечірній намаз, і знову Мурах-баба гніватиметься, що дитина не вчиться впору ставати до молитви. Обплутав її дервіш, наче павук комаху, і вирватися вже несила.

Того вечора, коли вони обидві, побиті, злякані й голодні, повернулися до монастиря, Мурах-баба повів їх до передсіння кухні й викинув їм дервішські недоїдки. Марія не торкнулася до їжі, дитина ж вилизувала миски, як собача, і забила Марія в розпуці головою до кам'яної долівки.

Мурах-баба вийшов у сени, підвів їй босою ногою голову.

– Якщо Аллах захоче що-небудь дати, – сказав, – то він не питає, чий ти син чи дочка. Але тільки шукачі знаходять щедрого бога. Тож слухай мене, Маріям. Тобі пощастило, що сьогодні зустріла мене, божого чоловіка, слугу Блискучої Порти. Інакше здохла б між цими шолудивими татарами, що є пилюкою ніг османів. Я дам тобі науку і хліб, твоїй дочці знайду колись багатого жениха, і ти будеш купатися в розкошах, які ніколи й не могли приснитися в поганому твоєму краю. Але мусиш бути покірною й сповняти заповіт Магомета-пророка: третину доби спати,

третину працювати, третину молитися богові. Молитимешся в такіє, працювати на кухні, а спати зі мною.

Марія схопилася, огида та обурення спалахнули в очах, Мальва вилизувала миску і просила ще. Мурах-баба випередив Марію.

– У людини двоє вух, а язик один. Два рази вислухай, а один раз говори. Якщо тобі не до вподоби моя добрість, то я тебе відпущу нині, але дервіші нашого такіє, що панують над душами татар Кафи, не дозволять тобі навіть жебрати в місті. А в степу голод. До осінніх дощів ти й води не нап'єшся, хіба що з солончаків. Тепер ти вислухала мене два рази, я чекаю на одну відповідь.

Марія вже місяць живе в Мурах-баби на подвір'ї монастиря. Дві третини Магометового заповіту сповнювала: варила монахам їсти і вчилася божого закону. Від третьої повинності викручується. Сказала, що зможе лягти зі святим отцем аж тоді, коли відчує себе справжньою мусульманкою. Мурах-баба бачить її хитрощі і стає щораз настирливішим, жах морозить Марію на саму згадку про те, та не знає, що має подіяти далі.

А Мальва розцвіла. Там, у хазяїна-татарина, рідко виходила з-за килимного верстата, ниділа, жовкла, а тут їй привілля. Ніхто не примушує працювати – гуляй по горах і над морем, тільки на молитву приходить і на вечірню науку.

Вдивлялася в бік моря, неспокій уже судомив груди, та ось майнула малинова спідничка, збігла на вулицю дівчинка з жовтими квітами в руці.

– Що це за квіти, мамо?

– Мальви, дитино.

– Мальви? Ха-ха! Таж то я – Мальва.

– І ти...

Цієї миті закричали муедзини на мінаретах міських мечетей, оглянулася Марія – у дворі вже стояв Мурах-баба, простягнувши руки на схід. Простелила намазлик, і вклякнули обидві тут же, на вулиці. Мальва молилася, вона вже напам'ять знала сури Корану, Марія дивилася на скопичені бурдеї по той бік вулиці. Хліви попримлипали до хат, розвалені кам'яні тини нагадували пожарища, городи не чепурилися квітами – ні, ні, хоч тисячу разів топчи хреста, ніколи до цієї чужини не звикнеш.

– Вирвуся звідси, – шепотіли Маріїні губи замість фатихи. – Вирвуся, хоч ти, мій Боже, не хочеш цього. Мушу пересадити свою квіточку на рідну землю. За будь-яку ціну. А тоді карай мене за гріхи і за зраду.

Закінчилася молитва. Мурах-баба покликав Марію і Мальву до своєї хатини. Він скинув войлочну шапку із зеленою облямівкою, папучі, сів, по-турецьки підігнувши ноги, показав рукою на міндер, де завжди сідали Марія з Мальвою.

– Во ім'я бога милосердного, милостивого, – почав Мурах-баба незмінним бесмеле⁸¹. – Обіцяв Аллах віруючим сади, де внизу течуть ріки, для вічної втіхи, і благі житла у садах вічності. Я щасливий, діти мої, бо спрямовую вас на шлях істини. – Він пильно глянув на Марію, що, опустивши на груди голову, блукала думками далеко від божої науки. – Сказав Аллах: «Поклоняйтеся мені, всі до нас вернуться». Нині я хочу розповісти вам...

– Про Кара-куру, ти ж обіцяв, баба, – попросила Мальва, її знудило щоденне заучування Корану арабською мовою, якої не розуміла.

Дервіш невдоволено поморщився.

– Про злих демонів не годиться розповідати на ніч, дочко, та ще й людям, які не знають усіх правд віри. Ті злії джини завжди навколо нас, та страшні вони тільки тим, хто не вбере в свою плоть і кров найправдивішу й найсправедливішу віру Магомета.

Не виходячи із задуми, сказала Марія до себе самої:

⁸¹ *Бесмеле* – постійний вступ до сур Корану, до проповідей.

– Кожна жаба своє болото хвалить... Ляхи це саме кажуть про католицьку віру, жиди про Талмуд...

Дервіш почув глузливий тон у словах Марії, ціла злива настанов мала зірватися з його язика, та Марія випередила. Підвела голову: губи презирливо стиснуті, погляд зневажливий – Мурах-баба ще не бачив Марію такою.

– Хіба можеш ти знати, монаше, що є на світі найсправедливіше? Ти, який так ревно держишся своєї віри тільки тому, що дає вона тобі владу над людьми, доволі їжі і жінок?

– Хай візьме вітер з твого рота ці погані слова, Маріям, – прошипів дервіш, але далі провадив спокійно: – Ті, що вважають наше вчення ложним, не увійдуть до воріт раю, як верблюд у вушко голки. Наука Магомета найсправедливіша і найправдивіша тому, що вона остання. Адже Коран не заперечує Мойсея, Коран визнає божественне походження Христа, але ж що варті ці пророки перед розумом Магомета, якщо вони давали поради людям лише на нинішній день, а на завтрашній не могли нічого обіцяти, крім раю, якого і уявити добре не могли. Мойсей упав на межі ханаанської землі і зневірився в Єгови, Христа розіп'яли самі ж гебреї за те, що він звелів їм поклонитися ідолам, Магомет же сказав: «Коли всі народи приймуть іслам, тоді з'явиться божий посланець Махді, що зробить усіх людей рівними». Нині більше ніж половина світу визнали нашу віру, і недалекий той час, коли зрівняються всі – від шейхульіслама до моакіта⁸², від султана до цехового ремісника.

– Ну, ну... – зітхнула Марія. – Та поки що є ситі і голодні, хазяї і раби. Твій Махді, певне, ще й не зачинався.

– Коли слухаєте Коран, то мовчіть, може, будете помилувані, – підніс голос Мурах-баба. – Сказав же архангел Гавриїл Магометові на горі Хирі: «Ти останній пророк, і в тому, що ти скажеш, ніхто не зможе сумніватися. Ти візьмеш із наук дотеперішніх пророків єдину сутність – єдність Бога – і проповідуватимеш божі думки, які тобі єдиному доступні». Як можеш ти, земний черв'як, мати сумніви? З уст пророка записали Коран його халіфи Абубекр, Осман, Омар і Алі, і в ньому ти знайдеш відповіді на всі питання життя. На кожний вчинок – пояснення і виправдання, якщо тільки він не шкодить династії Османів, якій випало нести у світ правдиву віру. Лише вмій читати Коран, лише бережи його від лжетлумачення, як це роблять перси-шіїти – вороги блискучого Порога. Бо вчив Магомет боротися за іслам мечем, і це його найсвятіша заповідь. Сказано ж у сорок сьомій сурі: «Коли зустрінеш такого, що не вірує, вдар його мечем по шиї».

Мальва спала, так і не дочекавшись казок про вурдалаків⁸³, джинів, а Марія слухала, і їй ставало моторошно від проповіді дервіша.

«А що коли це все правда? Та невже мусульманська віра має стати єдиною у світі? І розіллється страшна чума по всіх краях, і всі народи стануть схожими на турків... І не буде пісень, не буде казок, не стане купальських вогнів, вертепів під Різдво, волі! Ніхто нічого не матиме свого... Ляхи розіп'яли Україну за схизматську віру, теж навертаючи людей на свою, праведну. Брехня, за хліб її розпинають. Турки загребли півсвіту – за віру? Ні, за наживу. А Бог один над усіма – єдиний він, справедливий і вічний. І він не дасть торгувати собою. Прийде час – і терплячий Господь не витерпить більше лжі, крикне він міняйлам і лихварям:

– Годі!

Це скрикнула сама Марія і затулила уста. Хитнулося полум'я свічки, схопився Мурах-баба, закричав:

– Гяурко! Відступників у нас карають не божою карою, а земною, і покарана ти будеш...

– Не лякай, – підвелася Марія, хустка сповзла на шию, дервіш аж тепер побачив, що ця жінка зовсім сива. – Я живу так, як велить твій бог, бо виходу іншого не маю. Тож карати

⁸² *Моакім* – відаючий годинниками при мечетях.

⁸³ За мусульманською демонологією, мерці перетворюються на вурдалаків.

мене нема за що. А думати не заборониш. І ніхто не може заборонити думати людям – ні ти, ні мулла, ні твій Магомет. Ти говорив, і перси – вороги ісламу. Та які ж вони вороги, коли самі мусульмани? Ти називав татар шолудивими, а вони теж вашої віри. Тож не в богові справа, вам, туркам, болять, що не весь ще світ опинився під вашим башмаком. І тому ви, крім шаблі, взяли за зброю ще й Коран. І орудуєте ним так, як це вам вигідно, бо ви сильні. Але сила ваша не вічна. Людина міцна, поки молода, а потім слабне, хиріє і вмирає. А коли не вміла жити із сусідами по-людськи замолоду, то сусіди на старість їй не допоможуть і навіть за домовиною не підуть!

Мурах-баба розгублено дивився на розхристану козачку, яка, здавалося, зараз підступить і вчепиться руками в його горло. Він не чекав такого вибуху слів від зламаной горем Марії, якоїсь холопки з-над Дніпра. Відступив, бо ще не зустрічав розумної жінки, позадкував, бо ж розумна жінка може бути й відьмою.

– Ти хто така... хто така? – пролепетав.

– Полковничиха я! Жінка полковника Самійла, який душив вас димом у Скутарі. Гетьмани гостювали в мене в хаті, державні ради радили при мені, а ти... ти хочеш, щоб я з тобою, брудним і юродивим, лягла до ліжка? Тьху!

І відразу обм'якла. Впала на міндер і захлипала над сплячою Мальвою. Голос дервіша прозвучав кволо, але погрозливо:

– Кажуть правовірні: «Доброму коневі збільшувати порцію ячменю, поганому – канчуків».

– Від ячменю я відвикла, до канчуків не звикати, – зітхнула Марія, взяла на руки дитину і пішла, похитуючись, до свого чардаку.⁸⁴

...Прокинулася вранці з терпким передчуттям біди. Мураха-баби вже не було в домі, помислила, чи не задумав дервіш чого-небудь поганого. Тяжко пошкодувала за свої вчорашні слова, бо що з того, що сказала правду в очі? Чей же не переконала його, а собі, певно, нашкодила: Мурах-баба помститься. Тривога щораз зростала. Виженуть її геть, то це ще півбіди. А що коли пострижуть її в черниці, замкнуть до келії? Мальву заберуть? Рахіб-хоне⁸⁵ уже ніколи не вирветься з такіе.

Зварила обід на кухні, і тоді, коли дервіші подалися на обідню молитву-зухр, Марія, заховавши під кафтан свої і Мальвині речі, вислизнула з дочкою на вулицю. Не знала, куди йти, але вірило серце, що мусить нині зустріти когось такого, хто дасть пораду. Люди всюди є, не всі ж звірі.

В завулку біля Круглої башти побачила старого чоловіка з довгою, сивою, як у біблійного Саваофа, бородою, в білій чалмі і сірому арабському бурнусі. Він не вклякнув на землю, коли муедзини прокричали зухр, а тільки звів обличчя до неба, і здалося Марії, що ця людина бачить Бога. Отого Бога, яким торгують усі на світі, не знаючи його, того Бога, який є найсправжнісінькою правдою, вічно зневаженою і безсмертною. З нею він зараз розмовляє віч-на-віч, радиться, питає.

– Допоможи, святий чоловіче, – почув меддах Омар шепіт, і його очі опустилися. Біля стіп клячала жінка з дитиною. – Той, хто вміє бачити Бога, мусить знати стежку до моєї долі, якої я не можу відшукати.

– Встань, дочко, – мовив Омар. – Я не святий. Я лише встиг довго пожити на землі. Сходив усі мусульманські краї, звідав кожне село і місто, шукаючи правди не в законах, а в людях. І збагнув одну правду – правду людських страждань. Це єдине, що не є фальшивим нині під сонцем. Що ті страждання породять – не знаю, – мовчать боги. Та якщо колись настане

⁸⁴ Чардак – балкон, галерея.

⁸⁵ Рахіб-хоне – послушниця дервішського монастиря.

щастя на землі, то скажуть мудреці: «Його породило безмежне горе». Яке лихо спіткало тебе, жінко?

– Я родом із безталанної України. Рабинею була в Криму два роки, а тепер пропадаю на голодній волі. Віри своєї відреклася, хреста святого потоптала, та цього мало. Щоб жити, треба топтати ще й свою душу й тіло кожного дня, а це понад мої сили. Я живу в дервішів у монастирі, та вертатися туди вже не можу. Порадь мені, куди маю подітися, щоб хоч дитину врятувати від смерті?

– Твій злий демон водив тебе поміж лихих людей. Іди геть від них. Аллах вклав у людську подобу добро і зло, безбожність і богобоязливість і веде людство обома шляхами. Ти зможеш знайти тих, що йдуть шляхом добра. Хай Бог ошчасливить тебе у твоїх шуканнях і допоможе тобі знайти світ правди. Шукай його не серед багатих, не серед святенників-нероб, а між тими, які знають ціну зернині проса. І ні за що не плати своєю вірою і совістю. Бог єдиний для всіх народів, і приймає він молитви з різних храмів і різними мовами, аби тільки вони були щирими, аби тільки до них не діткнувся бруд користолюбства. Покинь Кафу – цей содом продажності і нечисті, покинь швидше, поки погань не прилипла до незайманої душі твоєї дитини. Іди і не повертайся більше до тих, хто молиться шайтанові словами фатихи. За Бахчисараєм є християнське село Мангуш, може, там знайдеш собі пристановисько.

Цілющим бальзамом лилися слова мудреця на розтерзану душу Марії. Прояснів сутужний темний світ: є ж таки добрі люди на цій страшній землі, а якщо вони є, то нема неминучості загибелі. В темниці, де дотепер жила Марія, відчинилося раптом віконце, і жмут світла розлився по холодних стінах золотими озерцями надії.

Вона припала до руки мудреця, взяла в нього благословення і в сам обід, коли найдужче пекло сонце, квапилася з Мальвою колючим степом по бахчисарайській дорозі.

Гори залишилися позаду. Вони ще манили до себе прохолодою дубових лісів, та попереду стелився наїжений злий степ, і треба буде його здолати. Він вигорів дотла і був неозірний, мов пустеля; чорніла курна дорога, витоптана возами, копитами й ногами, – хто її проклав? Валки невільників, сама Марія проклала їй два роки тому до рабства. Виведе вона її тепер на волю чи замучить, жорстока, спрагою і голодом? Хто зустрінеється їй на цьому шляху – розбійники, ясир, чи, може, чабани, які напоять Мальву молоком? Марія має чим заплатити. В такіє заходили каліки, хворі – просити зцілення в монахів, вони залишали в монастирі овець і кіз, а їй, кухарці, перепало якесь акче – мусульмани завжди дарують милостиню, бо так заповідав всещедрий Магомет. На перший день байраму побожні беї випускають пташок із кліток на волю, людей же ні, не залишив чомусь такого заповіту пророк.

У степу було безлюдно. Страх набрести на ясиру валку зганяв Марію на бездоріжжя, там тяжче було йти. Колючки протикалися крізь м'які папучі, плакала Мальва і канючила вернутися до доброго Мураха-баби, вона так і не могла допитатися в мами, чому вони покинули монастир.

Зрідка подибувалися річки, вони ледь струменіли по слизькому камінню і теж задихалися від спеки, та все ж на берегах зеленіла трава, можна було тут помитися, перепочити і з'їсти шматок хліба.

Ночували в степу. Харчів трохи прихопила із собою, голод поки що не гнав до аулів, та знала Марія, що невдовзі доведеться йти жебрати, признаватися, хто вони, і наражатися, що якийсь ретельний кет-худа⁸⁶ поверне їх із ногайцями назад до Кафи. Як і чим доведе, що вона відпущена?

Три дні не зустрічався ніхто по дорозі – наче вимерла кримська земля. Тільки сипи-орли сиділи на каменях, хижо витягнувши довгі шії. Очікували валок із Карасубазару, після яких є завжди чим поживитися – недоїдками і людським трупом.

⁸⁶ Кет-худа – сільський староста.

Ставало чимраз тяжче і страшніше: запаси їжі закінчилися, подерлося блага взуття. Треба було вибирати: або йти на ризик до сіл, або стати поживою стерв'ятникам. На четвертий день – Марія вже несла Мальву за спиною, підв'язавши її хусткою, мала зовсім знесиліла – почулося овече бекання, з півночі над степом котилася курява. Марія вдивилася в розпечене повітря, що тремтіло над жовтим стеблинням ковили: на обрії заворушилася кора землі, наче враз закипіла від нестерпної спеки. Позаду отари маячів вершник, за ним повільно рухалася крита кантара, запряжена волами.

– Мамо, бачиш, – марила Мальва, тремтіла, билася, скрикувала в маму на руках, – скаче на коні кайш-башак⁸⁷, у нього роги на голові і замість ніг цапині копита.

– Цить, дитино, цить, це не башак, це добрий чоловік, він дасть тобі молока.

– Мамо, я нині не молилася. Он біжать по полю злі джини, то не овечки, мамо, то оджу⁸⁸! Вони по мене йдуть, бо я сьогодні не молилася.

До подорожніх прискакав на легкому румакові хлопчик-татарин у сірому доломані, в кудлатій баранячій шапці.

– Сабаних хайр олсун!⁸⁹ – гукнув із сідла, до якого ніби приріс і тільки міг нагнутися, щоб пригланутися до людей, які чогось блукають безлюдним степом. – Хто ви такі і куди йдете?

На сухому лиці юного чабана, в його глибоких палаючих очах Марія впізнала риси тих самих диких ординців, що гнали її з України до Кафи, тих, чиє серце не здригнеться ні від плачу, ні від крові. Але цей не мав ні шаблі, ні лука, що дають людині право сваволити, і, мабуть, тому він був звичайним, людяним. Суворо закроєні уста і пряме підборіддя свідчили про мужність і одчайдушність. Якби в нього в руці був не карбач, яким він шмагає волів чи верблюдів, а аркан, можливо, він зв'язав би ним жінку й дитину, щоб потім продати на ринку в Карасубазарі – бо одразу побачив, що не татари вони. Але він був пастух, а не воїн, його змалку вчили відрізняти людей від худоби, ніколи не доводилося юнакові поганяти їх разом.

Чабан зіскочив з коня, подав дитині бурдюка із кумисом.

– Пий, гюзель.

Мальва жадібно припала до бурдюка, цілющий напій повернув їй дрібку сили, привиди зникли з-перед очей, дівчинка кволо осміхнулася до пастуха:

– Алла раз олсун, дост-ака.⁹⁰

Парубок дзвінко засміявся.

– Дивись, яка з неї татарочка! А звідки ти, мала гяурко?

Мальвині очі наповнились страхом, вона згадала, як у Кафі кидали в них хлопчаки камінням, обзиваючи цим словом. Обхопила маму за шию, залебеділа:

– Я не гяурка, не гяурка!

– Ти не бійся, – пастух погладив її по колінцях. – Християни, мусульмани – люди, чого ти плачеш?

– Я не гяурка, я мусульманка, – не вгавала Мальва.

Юнак допитливо глянув на Марію. Вона опустила руку з бурдюком, промовила:

– Так, вона мусульманка.

– І ти? – недовірливо придивлявся чабан до слов'янського обличчя жінки.

Промовчала.

– Спасибі тобі, добрий хлопче, – сказала по хвилині. – Ми йдемо до Бахчисарая. Продай нам бурдюк кумису на дорогу і трохи каймаку⁹¹. Гроші в нас є.

⁸⁷ *Кайш-башак* – напівлюдина, напівчорт (татар. демонологія).

⁸⁸ *Мекіри, оджу* – злі джини, що перетворюються на собак, цапів.

⁸⁹ *Сабаних хайр олсун* – доброго ранку! (Татар.)

⁹⁰ *Алла раз олсун, дост-ака* – спасибі, брате (татар.).

⁹¹ *Каймак* – твердий овечий сир.

Тим часом підїхала двоколісна, крита войлоком кантара. Воли ліниво зупинилися перед своїм проводирем. Крізь діряве шатро виглядала молода жінка в чадрі. З-під плоскодонної шапочки, вишитої золотом, спадали змійками на плечі тоненькі косички. Чорні очі пильно зиркали крізь проріз у чадрі.

– Нам по дорозі, – промовив парубок до Марії. – Ми йдемо з худобою на яйли Бабургану і Чатирдагу. Сідай, підвеземо. Фатімо, – повернув голову до молодої татарки, – помісти їх в кантарі.

Такої ласки і доброти Марія не сподівалася від татарина. Кланялася парубкові, зворушена до сліз, розгублена.

В душній кантарі поруч із Фатімою сидів, спершись плечем на в'юки, старший чоловік. Він підвівся, дав місце подорожнім. Марія тихо привіталася, хотіла осміхнутися до жінки, але та суворо дивилася на неї і не відповіла на привітання.

– Мені аби дитина трохи відпочила, – мовила винувато. – Ми недовго будемо вам заважати.

Татарка мовчала, переводячи суворий погляд із матері на дочку. Старий крекнув у кулак, пробурмотів:

– Не говори до неї, вона німа.

Гірко вразило Марію нещастя молодої жінки.

– Від уродження? – спитала.

– Та ні... Коли була ще маленькою, як от твоя, ми кочували за Перекопом степами Узухри⁹². Одного дня на наші кочовища напав Сагайдак із козаками. Палили і різали все живе. Я заховався у траві, а жінку мою, маму Фатіми, замучили в дитини на очах. Були б і їй голівку розтрошили, та не побачили за бебехами. Мову відібрало... Відтоді гяурів божевільно ненавидить, а це й дивиться, чи ви не з тих.

Спазма пробігла в Марії горлом.

– Ні, ні, – заперечила, натягаючи яшмак нижче підборіддя. – Ми... ми з Кафи. До Бахчисарая до рідних вибралися...

Старий глянув на Марію спідлоба, пронизливо, і від цього погляду нудотна млість розслабила тіло. «Пропали ми, – подумала. – Він не вірить».

– А той хлопець, хто він вам? – спитала Марія, намагаючись бути спокійною.

---

⁹² *Степи Узухри* – так ногайці називали степи між Дніпром і Доном.

Тим часом підїхала двоколїсна, крита войлоком кантара. Воли лїниво зупинилися перед своїм проводирем. Крізь діряве шатро виглядала молода жінка в чадрі. З-під плоскодонної шапочки, вишитої золотом, спадали змійками на плечі тоненькі косички. Чорні очі пильно зиркали крізь проріз у чадрі.

— Син мій. Від іншої жінки. Недолугий якийсь. Брати його пішли на невірних, а він із вівцями. До шаблі і торкнутися не хоче... А то, либонь, і добре. Ми, татари, незлобний народ.

Нам треба кумису, бузи, каймаку, а не крові. – Він говорив це таким тоном, ніби вже знав, що Марія – козачка, і заспокоював її, аби не лякалася. – Та добувають їжу, як хто може. Воювати мусимо. Турки женуть по ясир, голод завжди дошкуляє, козаки не дають спокою...

«Голод дошкуляє, – гірко осміхнулася Марія. – Значить, сусіда грабувати треба, ніби йому життя не миле. Козаки не дають спокою! А чи не з помсти за таких, як я, напали конашевіці на ваше кочовище і невинних за невинних порубали? Твоя дочка німа, і моя теж німа – мови своєї майже не знає. А вона могла б співати і водити хороводи над Дніпром. Та ви її примусили забути пісню і мову, ви відібрали їй купальські вінки, через вас я мушу виховувати її яничаркою. Хіба не чув, як відмагається вона від одного лише слова «гяурка»?

Промовчала Марія, їй тепер судилося тільки мовчати. Навіть тоді, коли топче хреста її дитина.

Зупинилися за Карасубазаром напоїти волів у річці. Це страшне місце добре пам'ятає Марія. Тут ногайці дозволяли невірникам митися. Чорною ставала вода, мабуть, тому самі татари назвали місто Кара-су.⁹³

– Зуя, – промовив старий, показуючи на річку. – Коли переселялись хани з Ескі-Кириму⁹⁴ до Бахчисарая, померла по дорозі жінка хана Хаджі-Гірея – прекрасна Зуя. Тут поховали султан-ханом і назвали її іменем ріку.

– А тепер із неї худоба п'є воду, – сказала Марія. – Худоба, яка має людську подобу. Он, – показала рукою на невірничий базар. Саме заганяли ясир, такий знайомий лемент вирвався з-поза стін міста у степ. – Дивіться, кого продають. Не овець, не верблюдів, яких жене ваш син на яйли Чатирдагу...

– Так... Це так... Але ти поглянь у той бік. Бачиш гору, схожу на великий стіл? Це Ак-кая. З неї турки скидають татар, що не хочуть іти на священний джихад. Вовк їсть вівцю, вівця пасе траву... Так, видно, мусить бути, жінко. А ти давно тут?

– Третій рік, – призналася.

– Горе всім, живущим на землі, – сказав татарин.

Він більше не заводив розмов, далі дивилася злими очима молода татарка то на Мальву, то на Марію, а за кантарою чвалав юнак на румаку і наспівував пісню про красуню, що чекає його на чаїрах Баугану.

Вранці парубок відхилив войлок, заглянув до кантари, і, скалячи в добрій усмішці густі білі зуби, гукнув:

– Виходьте, гяури! Бахчисарай он там, за цими горбами. А ми повертаємо ліворуч, йдіть прямо, не звертайте нікуди і дійдете до Мангушу. А там – рукою подати.

– Мангуш? – зраділа Марія. – Ми якраз це село шукаємо. Спасибі вам, люди добрі.

Вона вклонилася старому, той мовчки кивнув головою, промовила до татарочки:

– Бувай здорова, красуне!

Та у відповідь почувся лютий писк і белькотіння, Фатіма схопилася з місця, замахала руками.

– Заспокойся, Фатімо, – спинив сестру парубок. – Ці люди тобі нічого не винні. Ну, йдіть. А мене звати Ахмет! – І не чекаючи подяки, почвалав за отарою овець, що котилися по сірому степу, – швидше до зеленого підніжжя гір. На обрії в димовому серпанку плавала перевернена дном галера – пласка вершина Чатирдагу.

Мальва порум'яніла, посвіжіла. Підстрибуючи на одній нозі, вона наспівувала ту саму пісню, що недавно лунала попереду кантари: про овець, про пахучі яйли, про красуню, що где не діждеться молодого чабана зі степів.

⁹³ Кара-су – Чорна вода (татар.).

⁹⁴ Ескі-Кири́м – Старий Крим – перша столиця татарського ханства.

А з уст Марії підсвідомо спливала одна й та ж пісня, що невідступно йшла за долею двох людей з України в неволю. Бродила вона пилючними дорогами по Криму, пантрувала ту долю, щоб не загубилася, бува, не пропала у розпеченому міражі чужого світу.

Ой що ж бо то за бурлака,
Що всіх бурлак скликає...

Мальва перестала співати, допитливо глянула на матір.

– Чому ти завжди цю пісню співаєш, мамо?

– Це пісня твоєї колиски, доню. З нею ти народилася... З нею і вмирати повинна.

Мальва не зрозуміла загадкових материних слів, вона погано розуміла й ту мову, якою мама іноді розмовляла.

– По-якому ти говориш, мамо, зі мною, коли нема чужих людей?

– Українською, дитино... По-твоєму.

– Тут так ніхто не говорить...

Марія з болю похитала головою. Боже, Боже, якою ціною вона купує дочці життя... «Чей не пізно ще сказати, що ми у ворожому краю, що ненавидіти мусимо все тут суще. Пригадати їй власне ім'я, переконати, що віра, яку ми прийняли, погана віра». І дитина повірить матері, і ціле життя ненавидітиме тих, що вбили її батька, забрали братів. І разом з тим житиме серед них. На неї кидатимуть камінням і обзиватимуть гяуркою. У серці дівчини закипатиме жаль і в горі клястиме матір: «Чому ти мене породила іншою, ніж ці люди? Навіщо це мені? Що я маю за це? Погорду, сиві дівочі коси, непосильну працю за шматок хліба і ту Україну, якої не бачила ніколи й не знала». І ніякої надії на повернення. А так... Ні, ні, хай росте вона мусульманкою, то хоч право матиме на грамоту. А потім зрозуміє... і рідний край, і мою жертву. Думала Марія про синів-близнят. Де вони, чи живі? Якщо живі, то, певно, не пам'ятають ні матері, ні своєї мови теж. Чи вже давно їх на світі немає? А що краще? Що краще? Та на якій вазі важити сумління і материнську любов?

Дорога зіп'ялася на невисокий перевал і круто збігла вниз по вапнистому білому схилі. Далі пішла долиною, зрідка минаючи невеликі аули. Марія здалека побачила село, що сховалося внизу між горами. Догадалася, що це Мангуш, – воно було інакшим від татарських. Забіліло стінами з-поміж садів, заскрипіло колодязними журавлями – всміхнулося відслоненим обличчям, і Марія зірвала яшмака. Стояла і милувалася шматочком України, що якось забрів у Кримські гори. Правда, по дорозі він прибрався трохи по-чужинецьки: приплюснуті дахи замість високих солом'яних стріх, мечеть під горою, кам'янистий ґрунт замість пухкого чорнозему, піщані гори замість степу, та все-таки повіяло знайомим рідним вітром із чужої долини, і перехрестилася Марія.

Зійшла до села. Над бурхливим потічком, що плив низом, вона побачила гурт чоловіків. Вони сиділи на каменях, курили люльки, розмовляли. Згадала, що нині неділя, забула про неї, святкуючи з татарами п'ятниці. Підійшла, привіталася. Чоловіки привітно, проте байдуже дивилися на зайшлих. Видно, нові люди в цьому селі з'являлися часто. Заговорила до них українською, вони зрозуміли її, та відповіли чомусь татарською.

– Де можна жити? Небо над головою, а земля під ногами. Он біліють бодрацькі каменоломні. Камінь із Бодраку можна брати всім. Є з чого побудувати хатину. А захочеш, сама різатимеш камінь на продаж бахчисарайським татарам. Платять добре.

З гурту вийшов кульгавий чоловік з острішкуватими бровами і рудими прокуреними вусами, він заговорив тією рідною співучою мовою, якої давним-давно не чула:

– Ходіть зі мною, земляки безталанні. Притулю вас, поки обзаведетесь. Я каменярь Стратон. Може, й до мене пристанеш у помічниці. Аби шия, а хомут знайдеться. Не журися, жінко: перетреться, перемнеться та й минеться...

Від щастя схлипнула Марія. Усі непевності і страхи, які мусила переносити мовчки, бо ні з ким було поділитися, лишилися позаду. Вона нарешті вільна! І не знайде її тут ні люта хазяйка, що нахвалялася продати Мальву на кафському базарі, ані підступний Мурах-баба.

А в серці затеплилася надія: завтра ж вийде до Стратона на роботу, надриватиметься, день і ніч працюватиме, а заробить грошей і купить грамоту. Чудодійне ханське письмо, що виведе її на ясні зорі, на тихі води, у край веселий.

Розділ восьмий

*Розважність, мудрість, справедливий лад
Нехай завжди панують там, де влада,
Бо царство, де невіглас управля,
Господнім добрим намірам завада.*

Сааді

Затихли вулиці, відбенкетував Стамбул. Розколоте на три частини Босфором і Золотим Рогом місто пріло під сонцем, життя в ньому поверталось до свого буденного ритму. Кишіла Палата купцями, волоцюгами й послами, що прибували з різних країн на прийом до нового султана; брязкала зброя на Скутарі – рихтувалися яничари до нових походів; награвали сумні арабські мелодії єгипетські мандрівні скрипалі й флейтисти, розсівшись біля кафедржіїв у тінях платанів.

Нічого не змінилося, хоч незвичайні події промчалися смерчем тривоги і тріумфу над столицею імперії. Так само дзвеніло в майстернях, так само сиділи на вулицях ліниві бородані за кальянами: куріли мангали під чинарами, галасували купці в крамничках.

Хіба що в душах людей щось змінилося, але цього ніхто не помічав під сонцем Аллаха. Злягла Нафіса, та знав про це лише Хюсам. Старий ювелір, як і кілька днів тому, горбився над срібним браслетом, якого ніхто не купить, і знову думу думав про найстрашніше: що станеться з народом, коли його охороняють чужинці, яким цей народ дав віру і зброю, а любові дати не зміг. Та про ці думи знав лише один Хюсам. Сиділа в сералі самотня валіде і придумувала каверзи проти кизляра-аги Замбула. Тривога лягла борознами на високому чолі великого візира Аззема-паші: з ким порадитися, де знайти філософа, астролога, пророка, що вгадав би, звідки йде загроза упадковій імперії, бо цю небезпеку відчуває він тільки інстинктом, а досягнути розумом не може. Муштрував яничарів Алім. Непотрібні спогади розвіялися разом із хмелем. Струнчився чорбаджі перед яничаром-агою, випрошуючи поглядом у нього найнесподіванішого наказу. Нур Алі, порозумівшись із Замбулом, плів свої сіті навколо великого візира.

Падишах Ібрагім почав царювати за третьою брамою Біюк-сарая.

Царювати... Це було дивне слово, яке поки що існувало поза ним, окремо від нього, десь поза мурами нової розцяцькованої тюрми, що називалася тронним залом. Це було всесильне поняття, до якого він, незважаючи на коронування, ще не мав доступу. Та машина, що створила вчора його, працювала поза ним і, хоча обрала Ібрагіма своїм призвідцем, ще не розкривала таємниці, як управляти нею.

А може, не обрала? Хтось цими днями втратив владу, хтось узяв її до рук і влаштував на радощах виставу театру Кара-гез⁹⁵? Його пишно вбрали, посадили на султанського коня, не питаючи про це його згоди, як і не питали тоді, коли запроторювали до тюрми. Шейхульіслам навчив його ролі, і він виголошував цю роль на підказках Нур Алі. Його, Ібрагіма, возили по місту, дали йому гроші, щоб він шпурляв ними у натовп, яничар-ага з позірною ввічливістю знімав із нього взуття перед входом до мечеті Еюба, а потім за це здер із нього плату. Великий візир Аззем-паша, що керував державою за сильного Амурата, відверто посміювався із вистави, але Регель наполягає, щоб Ібрагім слухав Аззема-пашу. Хто ж, власне, прийшов до влади, і що повинен робити Ібрагім, якого нарекли султаном?

Ібрагім не виходив із тронної зали, боячись, що двері зачиняться і він не зможе їх відчинити знову. Хвилинне блаженство від розкоші, що так раптово прийшла на зміну тюремній безпросвітності, минула. Ібрагім нервово ходив по залу, подеколи дотикаючись до алмазного

⁹⁵ Театр Кара-гез – театр на зразок вертепу.

поруччя трону, а в голові вкладалася і вкlastись не могла страшна думка про нестійкість султанського становища. Адже те, що вчора було зневажене, зганьблене, нині має найвищу хвалу, те, що вчора було святим, нині шельмують. А хто може впевнити його в завтрашньому дні? Чей же і Амурата величали тінню Аллаха на землі!

Вузкий коридор провадив із тронної зали до бібліотеки. Ібрагім нерішуче подався коридором. Попід стіною в низьких шафах лежали книги. Багато книг. Вони таємничо дивилися на султана пергаментовими корінцями, опракованими в срібло і дорогоцінне каміння. Може, в них Ібрагім знайде пораду, може, там написано, як керувати державою? Але ж їх так багато, а йому стільки пропало часу в тюрмі, і він так мало знає! З якої почати? А далі що? Гайнувати дні, тижні, місяці на читання, а за мурами палацу простяглася величезна імперія, кордонів якої він не уявляє. Десятки народів живуть у ній, а що це за народи? І є десь Персія – скорена, але не вбита, і є Крим, готовий завжди вжалити гадючим жалом у найвразливіше місце – Кафу, гуде непокірний Азов, а зрештою, – цілий світ довкола ворожий і незвіданий.

Де знайти точку опори і душевну рівновагу? Серед жінок гарему? Він спраглий жіночих ласк, але хто ж заручиться, що його не отруїть, не заріже кинджалом якась там одаліска Амурата? Чому Замбул ще дотепер не привіз нових красунь? Ібрагіма огортала нестримна хтивість, йому здалося враз, що як тільки він звільнить тіло від каламуті фізичних пристрастей, стане ясным і бистрим розум: він мусить спочатку відчутти себе володарем у малому, аби врівноважитися, стати, врешті, нормальною людиною.

– Замбуле! – крикнув. Повторив ще гучніше: – Замбуле!

Тієї миті підбіг до нього кизляр-ага зі схрещеними руками на грудях. На цей раз він не здався Ібрагімові аж таким огидним. Те, що євнух з'явився за першим покликом, вдовольнило султана: може, ця людина буде його першим слугою і радником?

– Ти обіцяв мені показати гарем. Де ж ті красуні, за якими ти розіслав гінців по всіх містах країни?

– Великий падишаху, – мовив Замбул, – я тільки чекав твого наказу. Найвродливіші дочки українських степів, Кавказьких гір і гарячого Єгипту чекають на тебе в гаремі біля фонтана.

– Веди!

Ібрагім сторопів, побачивши довгий ряд дівчат. Яку ж вибрати? Розгублено дивився то на красунь, то на Замбула. Пройшовся вздовж ряду з хустиною в руці, яку мав дати вибраній, і зупинився, загіпнотизований великими чорними очима, в яких не було ляку і покори, в яких не млявіло штучне звабництво. Ці очі пломеніли і промовляли дивовижно сміливо: «Я хочу тебе не як рабіню – як жінку». Недовір'я на мить заворушилося в мозку султана, він завжди мучився від усвідомлення своєї непривабливості, яку мусив надолужувати походженням і золотом, але погляд дівчини жартів силою і владністю – тим, чого бракувало саме тепер султанові, і він, заворожений, подав їй хустину.

– Хто ти, яке ім'я твоє?

– Я черкеска Тургана, а для тебе, султано, буду шекер⁹⁶, – відповіла дівчина, пов'язуючи султанською хусткою свою шию.

– О Аллах! – прошепотів вражений Ібрагім.

Тургану вивела з ряду господиня гарему, кяя-хатун, щоб підготувати її для ночі: викупати в пахучих водах, одягти, а ввечері увести до султанської спальні.

...Вранці гарем чекав із затаєним подихом: чи нарече Ібрагім одаліску Тургану султаншею? Швидко заздрісний шепіт прослиз по кімнатах – Замбул перевів султанську обраницю до окремого корпусу сералу, приставив до неї прислугу з чорних євнухів, вручив їй золоту

⁹⁶ Шекер – цукор (турецьк.).

корону і три тисячі цехів у шовковому мішку. Валіде Кьозем не пам'ятала такого щедрого пашмаклика⁹⁷, вона зрозуміла відразу хитрість своєї суперниці і заскреготіла зубами з люті.

Заспокоений і ситий зустрів Ібрагім вранішній азан. Цієї ночі він збагнув найголовніше: свою власну людську повноцінність. Він кохав і його кохала чарівна Тургана. Зникло оте вічне почуття ущербності, яке переслідувало його, відколи народився. Ібрагіма менше пестила мати, бо другим був сином; після обрізання його вивезли зі Стамбула, бо в столиці мав право жити лише старший брат; юність минала в товаристві тюремних ключників і каштеляна, бо Амурат став султаном. Його називали юродивим братом генія, зневажали, насміхалися, позбавляли всього того, що належить кожній людині.

А нині Ібрагіма покохала жінка. Коронування повернуло йому волю, Тургана – людську гідність. Вона була пахуча й свіжа, як умитий дощем гіацинт, бурхлива, мов гірський водоспад, гаряча, як перський рисак. Вона кохала його – мужчину, а не султана; в ньому, зневаженому, осміяному і так раптово возвеличеному, Тургана побачила людину. Ібрагім повірив у це, і до нього повернулася рівновага – він осягнув звичайне щастя.

Забувши про тронну залу, з якої вчора боявся вийти, про тисячі небезпек, які щодня чатують на султана, Ібрагім вийшов з палацу і на повні груди вдихнув свіже повітря. Пишний сад простягся схилами від Золотого Рогу понад Босфором аж до Мармурового моря. Стріли кипарисів виструнчилися над пласкими кронами ліванських кедрів, понад протокою кружляли чайки, проводжаючи галери, які вируядив хтось у чужі краї, – це не обходило Ібрагіма. Він уперше відчув повну радість волі, захотілося по-хлоп'ячому стрибнути зі східців і стежинками помчати повз фонтани аж до моря, скинути із себе шати і плюснутися у прохолодну воду.

Увагу Ібрагіма привернув оригінальний фонтан з головатою колоною, вирізьбленою геометричним арабським узором. З десятка вічок тихо булькала вода і стікала вниз по оксамитових водоростях і ніжних листочках папороті. Навколо фонтана на клумбах цвіли кущики квітів, яких ніколи не бачив Ібрагім. Він нагнувся, обережно діткнувся до китиць, як учора до султанської корони, притулився обличчям до куща кремових троянд, задихаючись від ніжного запаху, а з уст сплили слова вірша, мабуть, свого, власного, народженого захопленням красою світу:

Чи розлучили тебе з батьківщиною,
Що ти так плачеш, о соловію?
Чи ти покинув там свою кохану,
Що ти так плачеш, о соловію?

Погляд упав на незасаджений деревами зелений схил, і майнула в Ібрагіма думка засадити його фруктовим садом, в якому гілля вгиналось би від помаранчів, цитрин і криваво-червоних грон кизилу.

Блукав по султанському саду, повертався до стану звичайної нормальної людини, якою не був ніколи, в душі пробуджувався мрійник; залюбувалися молодим султаном німі карлики, що тихо ступали за ним на респектній віддалі.

Хто знає, ким могла б стати ця пересічна людина, якби вийшла за мури саду і не поверталася більше сюди ніколи. Може, садівником, може, пастухом-піснярем? Але був він з роду Османів, тому тільки дві долі вписалися до книги його життя: доля в'язня або царя. А третьої Аллах не послав.

Та про це не думав тепер Ібрагім. Він торкнувся пучкою до волохатого джмеля, джміль забурчав і знову вперто ліз до маточки троянди по краплю нектару. Посміхнувся Ібрагім: кож-

⁹⁷ Пашмаклик – віно для султанських жінок.

ному щось належить у цьому світі, навіть найменшій комахці. Ось вона протестує, свариться, добивається свого...

А що йому належить? Відірвалася рука від квітки, на мить застигла, джміль полетів на інші квіти. Задумався Ібрагім. Коли ж джмелеві дається крапля нектару, то йому, султанові, певно, набагато більше. Адже він – людина. Так, і тому його нектаром стала прекрасна Тургана. А чи тільки тому? А хіба належала б йому найкраща жінка світу, якби він був пас-тухом або садівником, а не Ібрагімом з роду Османів? Шпигонув сумнів: тож нещирі були пестоші Тургани... Нехай і так, але належаться йому одному, бо він не звичайна людина, а султан. Бо його крапля нектару – це не тільки щастя і розкіш, а ще й влада над людьми. Його, не чиясь влада!

Оглянувся назад і стрепенувся від здивування: карлики – Ібрагім навіть не сподівався, що вони йдуть за ним слідом, – впали ниць додолу, від одного лише султанського погляду впали! Видно, має він таки ту владу, і все, що марилося йому вчора виставою Кара-гез, було найсправжнісінькою правдою!

Ібрагім ступив до карликів, і вони дрібно позадкували – це сподобалося султанові. Але мізерні людиці, що лежали біля його стіп, видались йому надто малими, його влада повинна бути набагато сильнішою. «Як переконатися у цьому?» – міркував султан. Глянув на високі мури, повів очима по алеях і в безпорадності плеснув у долоні.

І тут сталося чудо.

З дверей гарему біг церемоніймейстер. Капу-ага, задиханий, вклякнув перед султаном на коліна. Дивився Ібрагімові в очі і чекав наказу. Ібрагім нерішуче сплеснув ще раз. Це саме зробив капу-ага голосніше – мчав уже алеєю начальник султанської свити, алай-чауш, і схилився до пояса. Ібрагім продовжував плескати в долоні, цей жест повторював за ним капу-ага, з нір палацу вибігала прислуга, і здивувався султан, що її так багато. Перед ним стояли – хто схилений у пояс, хто на колінах, хто лежав пластом на землі – який у кого чин: яничари, спагії, бостанджі і капиджії⁹⁸, одержники, сокольничі, кублодержці, стрем'яники, мечоносці, поясничі, кухарі, німі, городничі – сотні вірнопідданих людей оточили його одного.

Так ось де ключ до влади! Плесне він ще і ще, й сотні разів – уся імперія підніметься, запрацює без нього, але за його сигналом.

Ібрагім відчув, як міцніють його мускули, випростовується мізерне тіло, сповнюється гордістю понівечена душа – покора цих людей дала йому впевненість і силу. Вперше за час свого султанства він прорік ніким не підказані слова. Спочатку тихо, та щодалі сміливіше, врешті, голос його лунав серед стін палаців:

– Я – володар трьох частин світу, п'яти морів, сторож святих міст Мекки і Медини, владика Стамбула, Каїра, Дамаска, Багдада!

– Так, ефенді! – відповіли йому хором.

– Амурат загинув тому, – продовжував Ібрагім, – що був він боягуз і бездарний полководець, а я ваш вождь, найславетніший, наймудріший... – І тут запнувся султан. А що коли на це блюзнірство відповідять мовчанкою або хтось скаже: ні! Що тоді?

– Наймудріший з усіх султанів! – докінчили за нього.

Здалося йому, що над ним засіяв ореол небаченої могутності, він сміливо ступив уперед. За Ібрагімом поверталися слуги і падали ниць. І подумав султан: пройде він отак пішки через усю Анатолію і Румелію, усі народи впадуть так само перед ним на коліна.

А чи так? У кого спитати? Вдивлявся в обличчя своїх слуг, та не знав із них нікого, тільки одна пара очей приймала його відданість, запопадливість, благанням. Це були очі Замбула.

⁹⁸ *Капиджії* – сторожа воріт султанського палацу.

Султан махнув рукою. Жест, видно, був удалим, бо раптом щезли всі, і залишився перед ним тільки потворний кизляр-ага. Крізь заграговану жовтими зубами яму рота поплили цілющі слова:

– Зірко блискуча, що очі засліплює, високий царю над царями, що тримаєш у руках своїх цілий світ, я вітаю тебе!

Ні, ні, то не був театр Кара-гез. Він, Ібрагім, томлячись у тюрмі, сам не знав, хто він є. Це недолугий Амурат, заздрячи генієві Ібрагіма, запроторив його до темниці. Але народ знав, любив і чекав на нього.

– Ти єдиний володар на світі, що над усіма земними царями царюєш, я вітаю тебе, – лилися з рота Замбула такі потрібні Ібрагімові слова. – А якщо ще й залишилися люди за свою силу гордовиті, то й ті тремтять перед твоєю могутністю. Ти найсправедливіший із найсправедливіших, крихта неправди не впаде з рук твоїх. Та нагороджуючи добрих, мусиш карати лихих. Бо заповідав ще Селім Явуз: ріясет – сіясет!⁹⁹

Ібрагім обірвав красномовство Замбула, дав знак рукою, щоб підвівся, сказав коротко:

– Кажи все, що знаєш.

У Замбула заблищали очі, він не зумів приховати радості маскою смиренності. О, як тільки вдасться виконати доручення Нур Алі, Замбул стане найбагатшою людиною в світі. Яничар-ага обіцяє галеру золота зі скарбниці Едікуле, якщо не стане великого візира Аззема-паші. Візира, що тримається вже при двох султанах, найсильнішої в імперії людини. Найголовніше – посіяти в султана підозру, а далі ланцюг недовір'я обсопає візира і стиснеться врешті навколо його шиї. Хай стає на його місце Нур Алі чи сам шайтан – Замбулові байдуже. Йому треба грошей, за які в далекій священній Медині купить землю і в розкошах доживатиме віку.

Кизляр-ага почав здалеку. Він вийняв із рукава халата сувій паперу і розгорнув його. Тут були записані імена декого із прислуг.

– Не всі твої слуги, великий падишаху, раді з того, що наймудріший із султанів сів на престолі, – говорив улесливо Замбул. Він тицяв пальцем проти імен, а Ібрагім байдуже давав згоду на смерть незнайомих йому людей, яким після обіду зітнуть голови на султанській конюшні.

Замбул сміливішав. О, це вже багато значить, що султан слухає його. Він згорнув сувій, ступив кілька кроків назад, не зводячи погляду з Ібрагіма.

– Ти ще щось маєш сказати, Замбуле?

– Гнів мого повелителя хай упаде на мою голову, я не знав би більшого щастя, як умерти від його руки. Великий візир Аззем-паша...

Султан насторожився, і це не пройшло повз увагу головного євнуха. Замбул опустил очі, замовк. Чи не забагато вкусив сьогодні?

Ібрагім згадав, що він уже десь чув подібний підозрілий натяк на великого візира. «Слухай добре, що говорить Аззем-паша...» Так, ці слова сказав Замбул на галереї в залі дивану. Що він знає про Аззема-пашу? Візир готує змову? Але ж досить султанові плеснути в долоні, і візира не стане. А хто тоді стане опорою султана в державних справах? Оцей кретин? Нур Алі? Нур Алі... Він визволив Ібрагіма з тюрми, так. Але від його рук загинув Амурат. Загинув тому, що не доплачував яничарам грошей. А що, коли Ібрагім не зможе заплатити другий, третій раз по п'ятсот пістрів на орту, хто захистить тоді його, якщо не буде Аззема-паші?

Підозра, та зовсім не та, яку хотів викликати Замбул, пройняла мозок Ібрагіма. Чи не хочуть яничари на чолі з Нур Алі зробити його своєю іграшкою не тільки на день коронації, а й на весь час царювання? З допомогою Замбула...

Ібрагім уперше відчув, як його огортає повелительський гнів. Бліде обличчя налилося кров'ю, підступив до тремтячого євнуха.

– Що знаєш про нього?

⁹⁹ Вислів Селіма Грізного (1512—1520): «Панувати – це суворо карати».

– Він... він правив державою при Амураті і вірний був йому. Аззем-паша не радів, коли проголосили султаном тебе...

Про це здогадувався Ібрагім ще тоді, коли великий візир не надто поштиво підказував йому, хто перед ним виголошував такі ж промови. Ненавидів його, так. Але знищити нині керівника держави було б рівнозначним стягти собі самому голову.

– Що ти знаєш, Замбуле, про його сьогоднішню невірність моїй особі?

– Ні, ні... Я нічого не знаю...

– А хто тобі наравив викликати в мене підозру до великого візира? – крикнув Ібрагім і простягнув уперед руку, наслідуючи позу Сулеймана Пишного.

Замбулові відлягло від серця. Ібрагім вправляється. Султан ще не став султаном. О, Замбул знає справжній гнів падишаха! Щоб витримати гру до кінця, кизляр-ага в удаваному жаху впав і почав повзати по землі, лепечучи:

– О, прости, великий!.. Я сам... З безмежної відданості тобі. Амурат поводився зі мною гірше, ніж із собакою, валіде погорджувала мною – усе це лише через те, що я висловив свій жаль за молодшим братом Амурата, коли... А великий візир образив мою безмежну любов до тебе своєю холодною мовчанкою в той час, як увесь Стамбул весь край тріумфував.

Обличчя Ібрагіма подобрішало. Він ще був вразливим на ласкаві слова, бо ж небагато днів минуло від тюремного кібеля до трону. Якщо Замбул співчував колись Ібрагімові, то тепер стане його вірним псом. Султанові потрібні слуги. Плескати в долоні він навчився, виконуватимуть накази довірені люди.

– Живи, Замбуле, – промовив. – Ти нині отримаєш від дефтердара подарунок за вірність. Та якщо хоч у помислах затієш зраду, не сподівайся, що це сховається від мене. І тоді я накажу викинути твою голову за ворота сараю... А тепер поклич великого візира. Я чекаю на нього.

Ібрагім хвилювався, очікуючи приходу Аззема-паші. Нині він відчув свою владу над слугами, як же він повинен повестися з розумом держави? Що в нього є проти цієї сильної людини? Шовковий шнурок, меч?.. Але ж на цю зброю ще не прийшла пора. А що більше?

Захоплення владою минало, щохвили зростало нервове напруження, лоскотали в горлі істеричні спазми, він ладен був закричати: «Відійдіть, робіть що хочете!» Згадався вранішній душевний спокій, і захотілось вибігти до саду, геть звідси, геть назавжди!

Ходив по тронній залі, ламав кісточки пальців і... наткнувся на сивобородого чоловіка з розумними очима. Дивна усмішка, як у батька, що поблажливо дивиться на розсерджену дитину, заграла на губах великого візира і вмить сховалася у вусах і бороді.

– Слухаю тебе, султане.

Ібрагім затупотів ногами і, стискаючи кулаки, завищав:

– Я примушу, примушу всіх слухатися і повзати переді мною по землі! Чуєш, я примушу!

– Не розумію твого гніву, о султане, – спокійно відповів візир. – Хіба хтось із державних мужів устиг уже виявити непослух твоїй особі?

Ібрагім сів на трон, витер хусткою піт із чола. Йому було соромно за свій хлоп'ячий вигук, хотілося тепер добрати позу Сулеймана Пишного, та знітився перед поглядом Аззема-паші, зрозумів, що позувати перед ним було б ще смішніше.

– Ти моя права рука, – заговорив спокійно, – та замість допомоги я чую від тебе тільки ущипливі зауваження і, якщо хочеш знати, відчуваю погорду до особи султана.

Аззем-паша опустил голову, і зрадів Ібрагім, що кориться йому нині й великий візир. Та не слова каяття долинули до вух султана, а річ, що примусила б кожного в Турецькій імперії замислитися, насторожитися, злякатися.

– Держава наша набагато більша, ніж султанський палац, Ібрагіме. А тому дорога вона не тільки родині Османів, а кожному туркові. Міцно зшив нашу державу Мухаммед Завойовник, ще краще одягнув її в золоту парчу Сулейман Законодавець. Та крізь дорогі шати видно, як розлазяться шви. І болить за те мені сива голова. Султани міняються, держава залишається. А

хто ж дбає про неї, як про свій власний дім? Яничари, що деруть із неї лико і журяться тільки своїми власними вигодами, прикриваючись вірністю султанові і Корану?

– Що ти говориш, Аззем-пашо? – насторожився Ібрагім. – Не смій проти яничарів... То устої...

– А якщо ті устої не витримують більше проби часу, султане, то чи не краще їх викинути на сміття і поглянути, що роблять інші народи? Ні, ти не лякайся... Це тільки думки мої...

Ібрагім заспокоївся. А, це його філософські теревені. На твоє, візирю, і на моє життя вистачить того, що є... А прийдуть інші, хай думають...

– Але я повинен тобі розповісти, – продовжував Аззем-паша, – не про свої міркування, що сушать мозок, а про інше, що є важливим на нинішній день. Скарбниця порожня, а думати треба, звідки дістати грошей, щоб не піти завчасу на жєбри до сусідів. Якщо ти будеш так платити і далі яничарам, то швидко нам доведеться зривати золоті написи з тюрбе султанів.

Ібрагім напружено думав, що відповісти візирові, щоб блиснути перед ним розумом, і несподівано засміявся, переможно, злорадно:

– Великий візирю, дав тобі Аллах гадючий розум, а хитрості змія пошкодував. Бо знає і дитина: джихад дає турецькому народові й султанській скарбниці золото! Азов не взятий, військо нудиться, а ти квасишся в роздумах, невгодних ні богів, ні султану.

– На Азов піде похід. Наступного року, навесні, я пошлю туди султанське і ханське військо. Та не в тім річ, султане. Від перемоги чи поразки під Азовом не зміниться становище. Треба подумати, чому нема прибутків із глибин нашої імперії. А чекати скрутної хвилини, щоб здобути прихильність підданих, збагативши їх награваним добром, це велика помилка. Коли народові стане краще жити за рахунок грабунків, то він дякуватиме не тобі, а твоєму ворогові.

Ібрагім позеленів від люті. Цей старець розмовляє з ним, як із отроком. Та, на щастя, спливла в султановій пам'яті стара приказка, і він вигукнув її, наперед святкуючи перемогу у словесному поєдинку:

– Сказав пророк: «Голові думати, рукам виконувати, а язикові хвалити Бога». Султан подумає, піддані виконують, а імами випросять в Аллаха для нас удачу. Можеш іти, візирю.

Аззем-паша поклонився і мовив:

– Добра приказка, Ібрагіме. Та велика жура, коли хвалять Бога всі, навіть ті, що не вірять у нього, рук для праці малувато, а голів, щоб думати, не дарував нашій добі Аллах.

Він не дивився, як подіють його слова на падишаха. Повернувся і вийшов, несучи гордо голову. Знав – недовго її носити. І було дивно байдуже. Що з неї за хосен, коли вона уже не в силі допомогти його державі, яку він сам споруджував, зміцнював, вірячи в її велике призначення на землі.

Розділ дев'ятий

*Коли чуєте крик ослів, просіть захисту в Аллаха, бо осли кричать
тоді, як побачать шайтана.
З хадісів*

Років тридцять або сорок тому покинули греки своє старовинне село Мангуш і поселилися в печерах Маріян-поля навпроти Успенського собору біля Чуфут-кале. Предковічну церкву Успіння Пресвятої Богородиці вони назвали кримським Афоном, спровадили сюди священників і ченців, а тоді потяглися до неї всі християни Криму. Ба й хани ставилися до святого місця із забобонною богобоязливістю. Ходили чутки, що деякі, лаштуючись у похід, ставили біля ікони Марії свічку.

Грецькі папаси¹⁰⁰ розповідали, що заснував собор апостол Андрій, зупинившись у Криму по дорозі із Синопу до Скіфії. Проповідник Христової науки, який опісля на дніпровських горбах поставив хреста і провістив благодать на скіфських землях, заїжджав до Херсонесу, охрестив його і, йдучи далі на північ, побачив поблизу нинішнього Бахчисарая печеру, вириту підземними водами. Над печерою на скелі він повісив чудотворну ікону Богоматері і освятив місцевість.

Ходить по людях легенда, що в печері тій жив змій, що пожирав дітей з довколишніх сіл. Виповз він подивитися, що за відчайдушна жінка поселилася по сусідству з ним, з ікони глянула на дракона живими очима Марія, і він здох від її погляду. Минали століття, скеля обросла лісом, і забули люди про ікону. Аж якось один пастух із Біасали, де теж християни живуть, натрапив на неї, блукаючи за отарою. Зняв її зі скелі й поніс до себе в колибу. Вранці прокинувся – нема ікони. Пішов знову до скелі – висить вона, як і вчора, ніби й не знімав ніхто. Здивований юнак розповів про цю пригоду мурзі, в якого служив. Три рази знімав мурза зі скелі ікону, три рази вона поверталася на своє місце. Тоді увірував татарський багатій у християнське чудо, одягнув рясу і заснував у печері церкву.

Греки впорядкували собор і проголосили відпуст у день Успіння святої Марії, а Мангуш спорожнів.

Та ненадовго. У затишну долину між горами, де дзюрчить холодний потічок, приплентав кульгавий парубок Стратон – відпущений невільник із Карасубазару. Забрали його в ясир з України, коли ще був хлопцем. Йому пощастило. Через кульгавість не взяли Стратона ні в яничари, ні на галери, купив його на базарі багатий баринський бей до коней. Грошей заплатив за невільника мало, а взяв собі робітника із золотими руками. Мабуть, він таки вродився конюхом – погладшали, побуйнішали бейські аргамаки з добрих рук Стратона. Крім цього, він знав столярську справу – від батька навчився, а від матері – ворожки – пізнавати цілющі зела.

Напевно, ніколи не бачив би Стратон волі, якби не щасливий випадок. Захворів у бея син – єдиний його спадкоємець. Коли вже всі знахарки прирекли хлопчину на смерть, зайшов до бея Стратон і сказав, що вилікує хворого, але в заплату жадає волі. І сталося диво: видужав баринський спадкоємець від чудотворних трав, а бей дотримав слова.

Про повернення в Україну навіть не мріяв Стратон. Пропав кінь, то й узду кинь... його домівку на очах зруйнували, старих батька і матір убили – до кого вертатися? Дехто утікав, пробираючись через Сивашські болота, та Стратон навіть не пробував. До ходу був нездалий, то й не важив тією волею, що має. А тут не пропаде – усе вміє робити.

Пройшов степи, ніде не знайшов місцини, де б міг заховатися від злого ока. Манили степовика до себе гори. До спорожнілого Мангушу прибрів випадково. З грецьких поселень

¹⁰⁰ Грецькі папаси – грецькі священники.

залишилися лише купи каміння, зарослі бур'янами, та сліди городів, – зупинився Стратон, не можучи второпати, чому люди покинули таку благодатну долину. Глянув оком майстра на білу скелю, що виднілася над річкою Бодраком, і подумав, що греки – нерозумні люди. За цей камінь, тільки зумій його різати, багатцем станеш. Та що кому...

Знав Стратон татарський земельний закон за шаріатом¹⁰¹: хто оживляє мертву землю, той бере її у власність. Якщо ти викопав криницю на пустирі, то володієш землею на сорок кроків і всі чотири сторони світу, дерево посадив – на п'ять кроків, а знайшов протічну воду – то аж на п'ятсот.

Потічок Стратон назвав по-татарськи Узенчиком¹⁰², обгородив ділянку землі камінням, зробив залізний шпунт і почав різати бодрацький камінь. На дерев'яних полозах тягав його до Бахчисарая і продавав вірменам; добротний будівельний матеріал помітили татари. Небагом до Стратона в Мангуші навідався один бахчисарайський мулла умовитися, щоб Стратон доставляв йому камінь для мечеті. Отоді посипалися гроші до кишені: купив собі коня, вибудував хату, і почали сюди стікатися з різних кінців Криму гяури.

Не забарився провідати Стратона власник земель, що біля Бахчисарая, неfortunний яшлавський бей. Серед усіх кримських – найбільшій. Ширіни захопили родючі землі біля Кафи і митницю кафського базару. Ширінський бей диктував волю ханові, і перед ним розступалися вартіві, коли в'їжджав у ханський двір. Мансури володіли прибутним Перекопом, Барини – невольничим Карасубазаром, а Яшлави, притулившись біля ханського порога, ниділи на незаселених горбах, що не давали прибутків.

Дізнавшись про дорогий бодрацький камінь, що його відкрив гяур Стратон, він добився в хана ярлика¹⁰³, який дозволяв вільним християнам поселятися в Мангуші, а щоб невірні не стали надто свавільними, наказав довколишнім татарам перейти до нового села.

Новий Мангуш виріс за кілька років. Швидко з'явився в селі татарський кет-худа; баскаки¹⁰⁴ здирали харадж і джіз'є¹⁰⁵ від господарств і від виробітку каменю – покотилися круглі алтини до скарбниці Яшлавів, а в Бахчисарай виростили нові будинки й мечеті з бодрацького вапняку.

Дехто йшов до Стратона вчитися каменярської справи, інші розробляли кожен свій кар'єр. Татари не ходили до каменоломень – вони воліли торгувати городиною на бахчисарайському базарі, може, тому ніколи не було неприязні і сутичок між християнами й мусульманами. Татарів у Мангуші було небагато. Розселилися вони вперемішку з гяурами і по-сусідськи зжилися, наче ніколи й не було ворожнечі між цими народами. Тільки дивне диво: християни, яким здавалося спочатку, що ніхто їх у цій видоліні не знайде, відчули себе раптом комірниками в чужій хаті і почали пристосовуватися до господарів. Умерла пісня, що гомоніла в селі вечорами, – адже мусульмани не виходять із хат після заходу сонця; почала стихати українська мова на вулиці – розмовляти нею стало незручно перед татарами; татарки вороже дивилися на дівчат і молодичь, що ходили з відкритими обличчями, тож, ідучи до Бахчисарая на базар, українки закутувалися в чадри, щоб не дратувати правовірних.

Боліла душа в Стратона, дивлячись, як поглинає татарва православні душі – непомітно, крадькома, без крику, і задумав церкву побудувати; може, вона не дасть людям забути своє. І якраз, дуже до речі, з'явився в Мангуші колишній запорізький дяк – буде кому правити богослужіння. Порадилися старші громадою, почали будувати гуртом. Кет-худа не перечив, та коли вже зводили баню, він прискакав на коні і закричав:

¹⁰¹ Шаріат – мусульманське право.

¹⁰² Узенчик – у перекладі з татарської – річка.

¹⁰³ Ярлик – ханська грамота.

¹⁰⁴ Баскак – татарський збирач податків (у перекладі: той, що давить за горло).

¹⁰⁵ Джіз'є – земельний податок з немусульманського населення і подушне.

– Мінарет!

Опустилися в людей руки. Де ж то видано, щоб у поганському храмі возводити хвалу християнському Богові? Занехаяли роботу. А потім підійшла молода поросль, якій уже було байдуже, якому богові молитися. Татари побудували на розпочатій церкві мінарет, і нині з нього мулла закликає гяурів навертатися у магометанську віру.

Замучило Стратона сумління: його ж руки доклалися до небожого діла. Перестав торгувати каменем із бахчисарайськими імамами, і заробітки помізерніли. А серце стискалося від болю. Щораз більше й більше людей ходять по п'ятницях до мечеті, а до Успенської церкви вибираються по неділях лише старі. Щораз менше й менше чути рідну мову на вулицях, сам Стратон розмовляє татарською, хіба ото колись на престольні свята розговіється в гостях за піснею. Це одне, що залишилося. Татари за пісню не сердяться, мало того – самі перейняли козацькі думи.

Старів Стратон, і туга за рідним словом, за людиною, яка б розмовляла з ним матірньою живою мовою і йому самому не дала її забути, щораз то більше в'ялила душу.

Річ-річно приходили до Мангушу люди, відпущені, а інколи і втікачі, та все якісь зламані, ущерблені, злякані. Відрікалися од своєї віри, щоб не платити подушне і харадж. Мусульманський податок – ушр – був набагато меншим. Хотілося іноді Стратонові кинути чужину, перебрести Сиваш, але тоді згадував лядську неволю, що гірша за татарську. Нема куди подітися козакові...

Не сподівався вже й не чекав: з'явилася в селі стомлена красива жінка з дитиною. Вона заговорила тією чистою, не зіпсованою татаризною мовою, яку чув ще в дитинстві. Хлюпнулись у грудях і біль, і радість, туга і щастя. Чей не все ще пропало, є ще свої люди на світі. Пригорнув блукачів, пригостив, та й відмолодів якось Стратон, наче свою рідну сім'ю знайшов на вигнанні.

Життя в Мангуші розпочалося для Марії несогірше. Жили з Мальвою якийсь час у просторій Стратонівій світлиці, та не захотіла Марія бути йому тягарем, почала поруч ліпити собі хатину. Стратон допомагав так ревно, ніби робив для себе. Замислювалася не раз Марія, чому такий добрий для неї цей ледь похилий рудовусий чоловік, та здогадатися було неважко.

Марія посвіжішала, зацвіла останнім цвітом її краса, ота, задля якої колись запорожець Самійло покинув Січ. Задивився Стратон на молодицю, полюбив. І думалося Марії, чи не доживати удвох віку. Обох же їх звела в чужій стороні та сама доля, яка на золу перетерла-перемолола все, що було їм дороге колись. Та одна перешкода стала на заваді: Стратон не думав повертатися до України. «Там каша з молоком, де нас нема», – говорив він. А Марії й подумати було страшно старітися і вмирати в Криму.

Марія дозволила йому прийти до неї, втішила його і свою самоту, та вінчатися в Успенській церкві не погодилася.

– Добрий ти, Стратоне, полюбила я тебе. Але ж я покину тебе. Ти вмиратимеш тут, я таки в Україні.

Мальву полюбив Стратон, як рідну дочку. Радилася з ним Марія, як їй бути з дитиною. На зголоднілий ґрунт дитячої душі впали слова чужої віри, та віра дала їй спокій, перші дитячі радощі й хліб. Думалося, що тут, у Мангуші, серед своїх людей дитя забуде науку підступного Мураха-баби, – та як забуде, коли майже всі розмовляють татарською і до мечеті ходять. Можна б заборонити, та рота дитині не затулиш – скаже десь, і до кет-худи дійде, а тоді вже й не думай, щоб присвідчив ханові, коли купуватиме грамоту, що вона мусульманка. А чужа віра й мова так міцно запали у свідомість дитини, вона не вміє навіть думати матірньою мовою, хоч і розуміє її. Іноді хіба перекиривить Стратона або Марію і засміється – дивіться, мовляв, і я вмію по-вашому.

– Помремо ми, Маріє, і все з нами загине, – сказав Стратон. – Там ляхівщина, тут татаризна. Вмерла наша Україна...

Наприкінці серпня перед святом Успіння Богородиці, коли до Успенського собору сходилися з усіх кінців Криму християнські прочани, якось пожвавішав Стратон.

– Підемо й ми на відпуст, – мовив. – І Мальву візьмемо із собою. Нехай почує праведне Боже слово, хай дрібненька зернина впаде в душу, колись, може, таки проросте. Наука в дитинстві – різьба на камені, кажуть імами.

Дотепер Марія не виходила з Мангушу, хіба ото що зі Стратоном у каменоломні різати камінь. Бентежна радість пройняла її: та невже це таки правда, що тут, у поганському краї, є православна церква, куди вільно ходять люди, і священники в ризах співають хвалу Христові?

– Як же це так, Стратоне? Тож коли налетять до українських сіл, каменя на камені не залишать від церкви. А тут, під самими стінами Бахчисарая...

– Ге, то не спроста... – хмикнув Стратон. – На наші землі вони йдуть війною, а джихад заповідав сам Магомет. Тут вони мирно живуть, дітей годують, урожай плекають і тому бояться гніву нашого Бога. Надто багато християн у Криму, було б кому випросити в Бога помсту, якби наважилися зруйнувати храм. Татари хитро борються з нами на своїй землі. Не церкви руйнують, а душі людські. Чого ж, думаєш, так ревно напосівся дєрвіш повернути вас на бусурманство? Бо коли не стане ні одного християнина в їхньому краю, тоді і храми не страшні. Бог без пастви безсильний. А її щоразу меншає і меншає...

...Мальва бігла попереду Стратона і Марії, зупинялася і, розпромінена, перепитувала раз у раз:

– Мамо, в Бахчисарайі сам хан живе? І ми його побачимо? Самого хана побачимо?

Марія промовчувала, не втерпів Стратон:

– Дитино, не до хана, до Ісуса йдемо до Бахчисарая.

– А хто такий Ісус?

– Бог наш...

– Ваш? А він інакший від Аллаха? Мамо, а хан такий же дужий і всесильний, як Аллах?

Марія прихилила до себе Мальву і мовила суворо:

– Вибий собі, доню, з голови всіляких ханів. З ними лихо ходить і наше горе.

– Неправда, мулла говорить, що він божий намісник. Я хочу бачити хана! – вже вередувала мала.

– Нам, людям бідним, краще б його не бачити...

– Але ж ми станемо багатими, ти сама казала.

– О, тоді не потрібен нам буде жоден хан. Ми вернемося тоді до України.

– Навіщо, а хіба тут погано?

Не відповіла Марія. Натовпом втискалися люди до ущелини Маріам-дере, тривожний неспокій охопив Марію, як перед зустріччю з рідною оселею після довгої розлуки. Дрібно тремтіло тіло, судорожно стискала Мальву за руку. Забула про Стратона, пробиралася вперед поміж людей, спиналася по схилу до печер Маріян-поля, щоб звідти побачити чудотворну ікону на скелі: вона єдина може принести їй рятунок.

Люди стояли і побожно вдивлялися в протилежний берег ущелини. Марія проштовхувалася вперед, вона вже побачила вікна печерної церкви, святих отців у ризах, але її, спасительки, ще не відшукала очима. Зіп'ялася на камінь – побачила. Це не була звичайна ікона Божої Матері, яку не раз бачила в церквах. Зі скелі на юрбу знедолених людей дивилася зажурена жінка з дитиною на руках. Обабіч неї стояли два молоді чоловіки з німбами над головами, і зовсім не були вони схожі на святих, радше на дорослих синів цієї скорбної матері.

Марія дивилася і не чула, що говорив Стратон, не слухала лепету Мальви. Ні, це не чудотворна ікона, це звичайна жінка з дорослими синами і маленькою дитиною на руках... Як їй вдалося, як їй вдалося?.. Схлипнула раптом Марія, ридання прорвалося крізь горло, вона впала обличчям до землі, застогнала:

– Ти вберегла! Ти вберегла!..

Її підвів Стратон, заплакала Мальва, злякавшись матеріної розпуки, і тут пролунав ангельський хор, що заповнив усю долину, весь світ, і народ підхопив пісню різними словами на один мотив:

Пресвятая Богородице,
Спаси нас!

Цю молитву Марія чула не раз, сама співала її, хоч і не знала, чому просять: «Пресвятая Богородице, спаси нас».

– Пресвятая Богородице, спаси нас! – лунав крик розпачу у вузькій ущелині Маріам-дере, молитва волила до неба, повторювалася настирливо без кінця, і здавалося, не витерпить всетерпимий Бог. Упаде небо, здригнуться гори, зійдуть зі скелі дорослі сини святої жінки, стане їх по два біля кожної осиротілої матері, і виведуть вони матерів на ясні зорі, на тихі води, у край веселий.

Пресвятая Богородице,
Спаси нас!

Не сталося цього. Міцно стояв ханський палац, оточений цього дня потроєною охороною, вишикувалися подвійним ланцюгом при вході до ущелини ханські сеймени, голосніше, ніж будь-коли, горлали муедзини на мінаретах, і поверталися невольні люди назад по своїх домівках, та ставало їх більше, ставали вони більшими, і могутнішав їхній Бог.

Мовчки поверталися додому Стратон і Марія з Мальвою. Натхненним було Стратонове обличчя, ступала Марія впевненішою ногою, і вже не гаморила Мальва – тихо йшла поруч, ніби стала дорослішою...

Скупа, малосніжна зима випарувалася на першому весняному сонці, не напоєна ще з минулого року спражна земля закурилася чорторіями, поруділо Мангушське узгір'я. Голод підкрадався зі степу до гір, застукав у людські житла.

Змілів бурхливий Узенчик, уже не вистачало в ньому води для грядок, над вижолобиною в самому кінці долини з ранку до вечора стояли діти з глечиками, не встигаючи настати води для пиття.

Лише під берегами і на урвищах зеленіли нагайки соковитих каперсів, розпускалися білим цвітом, і жінки никали попід схилами, збираючи ще не розцвілі бруньки для засолу.

Розпачливо кричали осли. Забобонні татари вклякали під їхній вереск на коліна і шепотіли слова молитви, увірували й християни в татарське повір'я і молилися по-своєму, бо до всіх однаково йшов шайтан голоду.

Марія повернулася з бахчисарайського базару стомлена журую, поникла. Ціни так неймовірно підскочили! За бешур¹⁰⁶ проса – двадцять алтинів. То ще б нічого, якби те просо, що напровесні купила і посіяла біля хати, виколосилося колись. Та де там, засихає над грудкою, а на каперсах не проживеш. Щось треба діяти.

Заробила Марія коло Стратона чимало грошей за зиму. Він виплачував їй за роботу, як чужій, хоч насправді чужою стала йому власна домівка – вільний від роботи час пересиджував у Марії.

– Стратоне, – сказала йому однієї ночі, – чую я, що тяжко мені буде без тебе в старості. Складаймо гроші докупи, чей удасться обом колись грамоту купити. Що тебе тут тримає?

– Безнадія, Маріє... То страшна річ, але заповнила вона мені душу по вінця. І серце ніби з повсті, і руки наче глиняні. Я не бачу ніде на землі такого клаптика, щоб варто було до

---

¹⁰⁶ *Бешур* – міра сипучих тіл, восьмина.

нього йти, страждучи. А тут хоч трохи є того, що не дає мені втратити самого себе. Піду до Успенського собору, і здається, що побачив і Дніпро, і степ в Україні. Маю роботу і проживаю дні. І ти до мене прийшла, Маріє. А підеш – умерти схочу, якщо Бог смерть пошле. Але йти кудись – куди йти? З неволі та в гіршу? І за яку ціну? Прикидатися цілий час мусульманином, душу свою губити, щоб потім з лядської палі позирати на Україну... Ну, ти як знаєш. А до церкви більше не ходи, кет-худа вже знає, що ти була на відпусті. Він усе мотає собі на вус. Іди тепер спокутуй християнський гріх у мечеті. Ой, чи виплатиться тобі...

Думала-передумувала Марія, та не могла змиритися з тим, що тут умирати має. Кривить душею – зате надія є, а без надії навіть жити, хай навіть зі своїм Богом... Не тут, ой не тут Мальвиний молодості цвісти. Та ж за нею в Україні Купайло тужить, і високі мальви-посестри визирають її з-за тинів. Покину я тебе, Стратоне, добрий мій голубе...

Але як заробити стільки грошей? Питала в людей – кажуть: аж п'ятсот алтинів треба, та ще й кет-худі бакшиш, щоб присвідчив, а голодний переднівок витягає монету за монетою. А їм ціна – вільний степ в Україні і незаюжене сине небо. Баскак таки насправді душить за горло: крім хараджу і джіз'є, наклали новий – збройний податок, хан Бегадир-Гірей готується до походу на Азов. О Боже, як вирватися звідси, щоб хоч своєю кривавицею не допомагати плондрувати християнські землі! Недоїдала і до мечеті ходила про людське око, гріх відмолювала вдома і очі опускала перед Стратоном. Принесла Марія дику новину з Бахчисарая. Одна багатодітна татарка з Карачори продала на людському базарі свого хлопчика і годує тепер кров'ю найстаршого четверо меншеньких. Страшно стало Марії. Як перебитися до зими, щоб хоч ці гроші, що є, за літо не розтратити? Може, на другий рік легше стане?

Заворушився кримський степ, зачувши голод. Гнали чабани голодну худобу в гори, лаштував полки на Азов хан Бегадир-Гірей і все по хліб.

Сказала Марія Стратонові:

– Піду я в гори з Мальвою. Наймемося вівці доїти. Яюсь прогонуємося літом, а мо', ще й сиру принесемо на зиму.

Мальва заплескала з радості в долоні.

– Мамо, там ми Ахмета зустрінемо! Він такий добрий!

Не гаялася. Таки на другий день вибралися вони обидві на знайому дорогу, що провадила на яйли Чатирдагу. Можливо, цього дня добились би вони до якогось коша¹⁰⁷, та незвичайний рух на битому шляху привернув Маріїну увагу. Чорною валкою тяглося до Ак-мечеті військо.

Певно, на Азов вирушили.

Сама не знала чому – звернула з польової дороги, підійшла до шляху. Страх – той колишній, ясирний – затамовував подих, та Марія підходила все ближче, приглядалася до обличчя воїнів, і чомусь хотілося їй, щоб цим шляхом пройшло сьогодні все татарське військо.

Йшли грізні полки воювати за турецького султана. Попереду хан зі своїм почтом. Червоний, із золотим яблуком посередині, прапор розвівався над його головою. Одягнутий у важку кольчугу і високий шолом з гострим наконечником, він намагався маєстатично триматися на коні, в руках щит і пірнач, та важкі були, видно, ханські регалії – Бегадир-Гірей задихався від спеку. За ним вели десять білих коней, зв'язаних за хвост, слідом на буланих аргамаках їхали калга Іслам-Гірей і нурредин. Два десятки закованих у сталеві панцирі сейменів ішли поруч із ханськими достойниками.

Молодий калга, мабуть, уявою гуляв уже на полі бою: зсунулися широкі брови на чоло, випнута роздвоєна борода стиснулася в пружний гудз, грізно заклебучився горбатий ніс – чи не надто повільною була для нього ця їзда? Йому хочеться, видно, пришпорити коня і перегнати хана, що пріє в кольчuzі, та мусить стримуватися і йти на поштивій віддалі. Біля нього в такт кінським копитам ступають сеймени, у них обличчя грізні, кам'яні, у них обличчя напружені,

¹⁰⁷ *Киш* – стійло для овець.

як вудила в руках калги, – поскаче вождь, ринуть і вони на звиягу або смерть. «А за кого? – питає мовчки Марія. – Коли очі і чола у вас не татарські і не татарська мати вас народила?»

Придивляється Марія до кожного обличчя...

– Це, певно, хан, мамо, – показує Мальва несміливо пальцем на калгу-султана.

Цить... навіщо тобі той хан, дитино... Ось ідуть, один, другий, десятый – вірні ханські слуги. Гостроносий засмаглий кавказець, кучерявий болгарин, чорний, як сажа, мурин, а біля нього – і падає глибоко, на саме дно грудей материнське серце – а біля нього плечистий, білявий, по-дніпровському білявий юнак... Хто ти, хто ти, хто ти? Чий ти син, хто твоя мати?..

Марія благає очима воїна, щоб він поглянув у її бік, підвів опущені вії, очі його хоче побачити.

Але білявий сеймен не дивиться на неї, проходить і губиться серед сотень воїнів.

Ослабла Марія, минуло напруження, подумала:

«Нерозумне ж ти, материнське серце. Як можна знайти голку в сіні, як можна розшукати свою загублену дитину серед цього ворожого каламутного безмежжя? Але хто він, хто він?»

І згадала, а від цього легше стало: це ж до тих святих, що стережуть Матір Божу на скелі Успенського собору, подібний ханський воїн...

Треба було поспішати, щоб до вечора дістатися хоч би до підніжжя гір. Там, у лісі, можна буде зробити з гілля колибу – все-таки не під голим небом. Марія роздивлялася по узгір'ї, чим би поповнити запас їжі, бо хтозна-коли знайдуться люди, що приймуть їх. А як не приймуть? Вертатися назад до висохлого Узенчика і зустріти голодну зиму з порожніми руками?

У видоліні побачила кілька дерев мушмули, на них плоди досягають весною, обшукала, знайшла кілька жовтуватих мушмулин, і за це слава Богу.

Мальва була бадьорою, з втіхою дивилася на неї Марія – загартовувалося дитя, ніби тут і вродилося. Засмагла й витривала, як оте татарча, що в солі купане.

Стежка заводила все глибше в гори. Густішала бучина, малинові кущики юдиного дерева чіплялися шапками за схили, з ущелин повіяло мрячною прохолодою. Господи, там десь хмари бовдуряться і, либонь, дощі падають! Унизу без угаву тріщали цикади, немов намагалися сухим свистячим цикотінням підгнітити спеку, щоб задихнулися від неї і верховини. Та не було їй доступу в гори. Жарінь тут м'якла, під ноги слухняно лягав вологий мох, крухтіла соковита трава. Вдалині курився туманами Бабуган, чорні хмари сповзали з Чагирдагу вниз.

Ставало відрадніше. Втоптана людьми і худобою стежка провадила до якогось житла – люди знайдуться. Згадалися слова татарина, що рік тому прийняв їх до себе в кантару: «Нам треба кумису, бузи, каймаку, а не крові...» То ж правда. А хіба ці, що пішли нині на Азов, народилися упирями?..

Сини мої... Де ж ви, сини мої?..

Та й блиснула блискавка, і зайнялося небо... Засвистіли стріли, загавкали мушкети – йде невільниця Марія, йде українська доля чужими дорогами.

Лле живодайний дощ, і купається під ним Мальва, біжить попереду, хлюпається в теплих потоках, набирається сили.

– Мальво!

– Мальво!

Тільки луна материнська, тільки луна...

Розділ десятий

...і коли чуєте спів півнів, просіть милості в Аллаха, бо півні співають тоді, коли бачать Бога.

З хадісів

До весілля залишився один місяць. І звідки воно взялося, оте весілля, Мальва не може второпати. Та ж вона ще мала, та й Ахмет нічого не говорив їй про шлюб. А може, оте незрозуміле «укум-букум-джарим-барим», що він завжди бомборосив, коли вони грали «в ашики»¹⁰⁸, то і є ті слова... Видно, що так, бо весілля за місяць. Біля неї, на самому шпилі Еклізі-буруну¹⁰⁹, сидять ще дві незнайомі дівчинки, такі, як вона. І в них та сама доля, всі троє квапляться шити придане.

Примарне світло, як при затемненні сонця, розливалось між верхами Демерджі, Бабуганом і Чатирдагом, дівчата разом угледілися в далечінь і побачили, як кам'яний ідол, що завжди непорушно бовванить на Демерджі, почав повільно зсуватися вниз. Ось він уже перейшов Ангарську ущелину, на мить зупинився внизу серед поляни і поплив у сивому серпанку до них.

Відклали дівчата шитво: ні, це не дивовижна кам'яна фігура, до якої щодня придивлялися здалеку, це якийсь дід-жебрак. Що ж йому дати? Проте жебрак не простягав руки. Він був високий, білобородий, і добрі були в нього очі, дід дуже нагадував того святого старця, до якого вони з мамою підходили в Кафі, коли втікали від Мураха-баби. А може, це той самий?

Мальва хотіла спитати, та її випередила сусідка:

– Ти Хизр¹¹⁰, що знайшов джерело живої води і став безсмертним?

– Ні, дівчино, – усміхнувся дід, – я звичайний чарівник. Скажи, джанам, яке в тебе найпотаємніше бажання?

– Хотілось би швидше дошити своє придане, – відповіла та, – бо ж тільки місяць залишився до весілля.

– Встигнеш, дитино, – сказав чарівник і звернувся до другої: – А ти чого бажаєш?

– У мене лиха харт-ана¹¹¹. Я хочу, щоб вона на мене не кричала, коли вийду заміж, і сорому перед коханим не робила.

– Стане доброю твоя харт-ана. Ну, а ти про що мрієш? – звернувся до Мальви.

Мальва не могла відповісти. Вона ще нічого не бажала в житті, і цього весілля теж не хотіла, їй добре було біля мами і Стратона, весело служилося підпасичем у Ахмета, того самого, що колись напоїв її цілющим кумисом у палючому степу. Чого ж забажати? Мама хоче вернутися туди, звідки вони прийшли, у якийсь далекий степ, якого Мальва не пам'ятає. Знає тільки, що всі степи колючі, спраглі й жорстокі, і трапляються там погані люди. Вона не хоче в степ. Де є ще такі гори, таке близьке небо, що руками зір можна дістати? У горах живе Стратон, і білозубий, вічно усміхнений Ахмет, і суворий, проте добродушний даї Юсуф, є вівці, є дозвілля і безліч казок, що гомонять під шум лісів у колибі підпасичів перед сном. Де так добре вміють лікувати від злих очей, як тут: ось притулить хтось тобі до чола лезо ножика з чорною колодочкою, а тоді й відьма не владна над тобою. Де, в якому краю розкажуть про ангелів, що стоять на сторожі неба і кидають в Ібліса¹¹² вогненними кулями – зорепадом, або про півня, що співає хвалу Творцеві світу? Ні, не хоче вона йти звідси нікуди.

¹⁰⁸ Ашики – дитяча гра в кості.

¹⁰⁹ Еклізі-бурун – найвищий шпиль Чатирдагу.

¹¹⁰ Хизр – покровитель подорожніх і пастухів.

¹¹¹ Харт-ана – бабуса.

¹¹² Ібліс – злий демон, сатана.

Але чого попросити в чарівника? Він не йде, чекає.

Чи то від нерішучості, сама не знає чому – відчула Мальва, як їй стає дивно гаряче в усьому тілі, наче воно пучнявіє і наливається теплими соками, їй нестерпно захотілося скинути із себе одяг і кинути в річку – мабуть, тому згадався Узенчик, висохлий від спеки.

– Ну, скажи своє бажання, дитино, – знову почула голос чарівника.

– Я хочу, – відповіла Мальва, – щоб у цій горі забурхало джерело, і до сіл побігла холодна вода, і щоб це джерело не висихало в найлютішу спеку.

– Гарне бажання, джаним, але я питаю, чого ти хочеш для себе?

– А мені нічого не треба, – розвела Мальва руками, – у мене все є.

Тоді дід повернувся до скелі і вдарив по ній кием. Почувся тріск, голосніший за грім, темною хмарою окутався Еклізі-бурун, а коли хмара розійшлася, дівчата побачили, як із ущелини падав униз гірський потік. Мальва стояла по коліна в холодній воді, вода підступала все вище й вище, приємно обмивала незвично гаряче тіло, і дівчина вперше відчула, що в неї є стегна...

Холодна передранкова роса змочила ноги Ахметовим підпасичам, запіяли півні в уруш-коші¹¹³. Мальва схопилася – хлопці потягалися, не квапилися вставати – і чимдуж побігла до коша, щоб першою стати при вигоні овець. Не ласки запобігала – хотілося чимось добрим віддячити Ахметові: коли Мальва першою прибігала, він щасливо усміхався, пришпорював коня і цілий день потім гасав вітром навколо стада. То чому ж би їй не зробити Ахметові приємність? Хіба Мальва не бачить, як він пісніє перед п'ятницею, коли вона йде до матері в жіночий курінь на долину Шумаї, де жінки доять верблюдиць?

– Укум-букум-джарим-барим! – проскандувала Мальва, підскакуючи на одній нозі, і приємні їй були ці ворожбліві слова, і хотілося тепер більше, ніж будь-коли, побачити Ахмета. Яке то щастя, що вони з мамою натрапили в борах саме на Ахмета і його батька, Юсуфа, – отамана чабанів!

Чудно було в Мальви на душі. З пам'яті ще не зіслиз дивний сон – і як то їй могло таке приснитися, що до весілля залишився тільки місяць, чей же ніколи про таке й думати не могла, бо ж мала ще... А воно взяло та й приснилося! Ха-ха... Укум-букум... А прозора чиста вода полоще їй литки, стегна, вона вперше в житті відчула, що в неї є тіло, таке туге, що об нього розприскуються хвилі і холодять-холодять...

Мальва сповільнила крок, наче обважніла, знову розбіглися по тілу незнайомі струмені тепла, забивало віддих. Зупинилася, притулила руки до грудей, осміхнулася і сама не могла зрозуміти, чому враз стало радісно.

Займався світанок. Рання зірка Чалпан упала на голову кам'яного ідола, що уві сні сходив із гори Демерджі, впала і розбилася на друзки: розсипалися міріади іскорок по чаїрах і яйлах і до ніг Мальві упали – на оксамитовий дрок, у переповнені келихи крокусів.

– Танг атар! Танг атар!¹¹⁴ – заспівала Мальва і почула, що співає на мелодію Ахметових пісень; вона побігла пласким вигнутим кряжем, збиваючи росу з м'якого повзучого ялівцю, ковзаючись на слизькому дрокові.

Чистим був нині вічно забандюрений Бабуган, трави переливалися перламутрово, гори на мить зааніміли, чекаючи на перший промінь сонця, і отаман Юсуф не був сьогодні понурий, як завжди.

Він переганяв кобилиць із місячними жеребцями до окремої загорожі, прив'язував на мордочки лошаткам дерев'яні рогатки.

¹¹³ *Уруш-кіш* – місцеперебування отамана чабанів.

¹¹⁴ *Танг атар* – світає (татар.).

– Прискакала, кізко? Якши. Нині залишишся зі мною; доїтимемо кобил на кумис. – Юсуф випростався і пильно приглянувся до розпаленої дівчини. – Гм... А втім, не тільки нині... Ось що: чорбу варитимеш для пастухів, на мої руки легше буде. Ахмет якось обійдеться без тебе.

Звісила голову Мальва, жаль стало Ахмета і пастушої волі. І ще соромно було: їй здалося, що Юсуф знає її сон і тому не пускає більше з Ахметом на яйли.

Парубок саме виганяв овець із кошари, раз у раз поглядав на Мальву: що трапилося, чому баба затримує підпасичку?

– Чого стоїш? – зиркнув на Мальву спідлоба отаман, зникла доброта з його лиця. – Виганяй жеребців на пашу, хай вчаться самі добувати їжу. Кожному на все своя пора. А потім я навчу тебе, як доїти кобил.

Мабуть, так має бути, що радість дозрівання йде в парі з тугою за волею. Тому потьмянів день, що почався для Мальви так чарівно. До обіду стерпли пучки від втомливого циркання, і сліз накапало чимало у дійниці.

Перед вечором, після другого удою, Юсуф заправляв молоко дріжджами, ячменем, чаклував з корінцями якихось рослин над повним казаном. Коли стемніло, зайшов до шатра Ахмет. Він мовчки поклав футляр із Кораном на килимок біля входу, скинув із шиї вервицю зі шкаралуп лісових горіхів – амулет від уроків для худоби, але не присів, як завжди, біля батька. Стояв понурий, стриманий. Глянув на Мальву, що вже дрімала на тапчані, буркнув батькові:

– Вина чому не доливаєш у молоко? Он там глечик.

– Не треба вина, – відповів Юсуф, не підводячи голови. – Наплакала в молоко, хмільний будеш мати кумис.

Ахмет промовчав. У сутінках він не розгледів Мальвиного обличчя, може, вона вже спала.

– Кого даєш у підпасичі замість неї? – спитав по хвилині.

– Якось даси собі раду з тими підпасичами, що маєш, – отаман був незворушний. – Де багато пастухів, там вовк вівці ріже... А ти мусиш знати, Ахмете, про три погібелі, що чигають на чоловіка, коли він стає дорослим. Треба вже тобі це знати. Які погібелі? Коли закипає кров у тілі – тоді вино і жінка. Як висохне душа і кволим стане тіло – тоді золото. Шайтан знає, як кому догодити, щоб потім ліпше посміятися.

– Без золота я обійдуся, баба, – процідив крізь зуби Ахмет. – Ти незабаром розбагатієш, мої брати привезуть з-під Азова повні міхи. До вина мене не тягне. Ну, а про інше ти мені не розказ! Як же ти міг подумати про... Вона ж дитина.

– Коли людина молода, очі її краще дивляться, ніж думає голова, – Юсуф завзято вимішував молоко в казані. – Мальві вже пора бути між жінками, і ти це знаєш. Та я поки що залишу її при собі, сам навчу жіночої роботи. Завтра вона зварить нам каурму. Ну, підливай вина, чого стоїш?

...А втім, Мальві не було так погано біля Юсуфа, як здавалося спочатку.

З Ахметом, правда, інша річ. Біжать вівці, а їм спину нема, і не знати, хто кого веде. Гавкають собаки, хапають за животи неслухняних баранців, ті хвицькають ногами в зуби незлобих охоронців, буяє Ахмет на своєму коні. Добре якось при ньому, при тому Ахметові: вишкірить він свої білі зуби – і туман розпогіднюється, і моросичка не така вже дошкульно холодна. Вівці бредуть і бредуть – ніхто, мабуть, не ходив би зі своєї охоти аж до Еклізі-буруну, що завжди шпилем тримає найважчу хмарку. А вівці доведуть.

За Еклізі-буруном, о, за ним зовсім новий світ. Там у скелях – три великі печери, в яких зі стелі звисають бурульками льоду діаманти. Одна називається Сніговою, бо іній морозиться на стінах навіть тоді, коли гори мліють від спеки; друга – Холодною, в ній завжди опівдні

ховаються пастухи з вівцями; третя печера називається Бінь-башкоба – Тисячоголова. Печера якихось тисячі голів, що живуть там і дихають джаханнамом¹¹⁵ смерті. До неї ніхто не заходить.

Чи за цим плакала Мальва, доячи кобилиць? Певно, і за цим. Але найлюбіше було з Ахметом. Він зіскакував з коня, коли спиналися вівці на попас, і підходив до Мальви. Кидав перед нею чотири вирізьблені баранячі кості і називав кожну таємничим найменням: укум-букум-джарим-барим.

– Я собі загадав. Вибирай.

– Букум...

– Тепер мені.

– Тобі барим...

– Ай, елдиз!¹¹⁶ – скрикував Ахмет. – Відгадала!

Він був тоді якийсь дивний і смішний, схоплювався з місця, притьмом злітав на коня, жорстоко бив його чариками під живіт, і кінь мчав у провалля.

Ніч пізно приходила на Чатирдаг. Із гір можна було бачити сонце й тоді, коли в степу вже западала темрява, та вічно похмурий Бабуган таки вкутував гори імлюю і вкладав їх спати, як дітей. А коли гори міцно засинали, підпаски сідали довкола Ахмета, і він розповідав. Мальва добре запам'ятала його пісню про красуню, що жде не діждеться джигіта зі степу, – він співав її рік тому, коли вони з мамою їхали, у Юсуфовій кантарі, – і просила розповісти про неї. Ой, скільки він знав казок про ту дівчину, та все різні...

...Затужив молодий пастух, виганяючи корови на пасовисько, бо побачив синьооку дочку Мангу-хана...

– Чорнооку, – поправляють підпаски.

– Ні, синьооку, – чомусь опирається Ахмет і дивиться на Мальву. – І більше не втішали його квіти. Краса квітів дивує, але якби-то вони мали сині очі, усмішку, ласку – все те, що дає смертним на землі рай пророка...

– ...Дочка Мангу-хана була гарною, як троянда. Хан же був схожий на бика з виверненим животом, але він усім говорив, що Гюляш-ханім схожа на нього. Найрозумніші люди часто помиляються. І зустріла Гюляш-ханім пастуха, стрункого, як тополя, сміливого, як барс. Перемінилася дівчина червінцем і впала до його ніг. Але пастух чесний був. Тому віддав червінця до ханської скарбниці. А вночі напав на хана балаклавський князь і забрав скарбницю...

– А далі, далі що?

– Ахме-е-ет!

Це отаман Юсуф. А далі ночі і дивні сни...

В Юсуфа Мальві жилося непогано. Мабуть, тому, що в отамана було багато худоби і людей, він намагався триматися суворим, насправді ж Юсуф мав добре серце. Коли вони залишалися удвох з Мальвою, отаман ставав зовсім іншим. Таким його дотепер Мальва не мала нагоди бачити. Він усміхався, розповідав усілякі билиці і вперто називав її гяуркою. Спочатку протестувала, а потім звикла, і навіть дивно було, коли Юсуф кликав її іноді по імені.

Зате Ахмет став понурий. Приходив увечері, скидав із себе малахай і доломан, робив це сердито і мовчки, і не раз хотілося Мальві попросити його, щоб не сердився, чей не винна вона, що отаман забрав її від овець. Мальва знає, що йому тепер тяжче доглядати отару, але зате вона готує для нього їжу, хоч би спасибі сказав... А що йому нудно, то і їй не так уже й весело. Чого ж сердитися? Але вона мовчала. «Укум-букум-джарим-барим», – шепотіла часом уночі, та слова ці вже не мали тієї таємничості, що колись.

¹¹⁵ Джаханнам – пекло.

¹¹⁶ Елдиз – зірка (татар.).

Вранці, уникаючи її погляду, Ахмет сідав на коня, пришпорював, чвалав поперед строю по вигнутій таці Чатирдагу, перескакував камінні вали і зникав у проваллях. Мальва притискала руки до грудей у захваті, й тоді повертав її до тьми суворий голос отамана:

– Чого стоїш, вогонь час розкласти!

Але суворість Юсуфова швидко минала. Курилося вогнище під казаном, а він весь час про щось розповідав. Чи їй, чи сам собі...

«У степу татаринів гірше живеться, ніж у горах. На рівнині оком не охопиш усієї краси Кримського краю. А коли вийдеш на гору і поглянеш навколо, то жаль стає людини, що тут не була. На півдні небо з морем разом живе – обоє сині, одне синіше за друге, на півночі степ обіймається з небосхилом. Такий Крим, що живи в ньому і вмирати не треба.

Пішов якось старий Газі Мансур до Мекки святкувати байрам. Ревно молився він біля храму Кааба, і сказав йому імам:

– Якщо хочеш, залишайся в нас.

Подумав Газі Мансур, згадав свій сад, горіх, під яким завжди відпочивав, і похитав головою:

– Не хочу вмирати в чужому краю.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.